

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

✱

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/23 - 140.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1895.

TARTALOM.

I. A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN. (II.) — <i>Dr. Ferdinandy Gézától</i>	161
II. AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA. (I.) <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	193
III. EPIKUROΣ TANA AZ ÉLVEZETRŐL. (I.) — <i>Jannsentől</i>	211
IV. PARLAMENTI REFORM. (I.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	229
V. CLASSICISMUS ÉS ROMANTICISMUS. — <i>Bodnár Zsigmondtól</i>	242
VI. SPENCER HERBERT ETHIKÁJA. (II.) — <i>Dr. Lechner Lászlótól</i>	253
VII. AZ ÁLOM LÉLEKTANA. (II.) — <i>Beljak B. Páltól</i>	273
VIII. ÚJABB EREDMÉNYEK A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN. — <i>Dr. Pekár Károlytól</i>	283
IX. MUNKÁS-ÉLELMEZÉS. — —n—r.	287
X. IRODALOM. « <i>Aus dem Leben König Karls von Rumänien.</i> » —n—r. — Tóth Béla: « <i>Szájruł szájra.</i> » Bellerszegi. — « <i>Revue philosophique.</i> » — « <i>Journal des Economistes.</i> » — « <i>Contemporary Review.</i> » —n—r.	293

—•—

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyvedenkint, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Második közlemény. —

II. A vegyesházbóli királyok alatt.

Az Árpádház kihaltával megsemmisül az eddigi alkotmányos fejlődés minden eredménye s a királyság és az oligarchia közötti küzdelem, mely most kezdetét veszi, mihamar, nemsokára Róbert Károly királylyá választása után, a királyság teljes győzelmével végződik. Az 1301-től 1310-ig tartó trónvillongási zavarok alatt ugyanis a köznemesség a hatalmas főurak által annyira elnyomatott, hogy a mikor a királyság fölvette a küzdelmet a főurak hatalmának megtörésére, a nemesség nem is gondolt arra, hogy politikai jogait elismertesse a király által, hanem megelégedett azzal, ha a főnemességekkel szemben visszaszerzi személyes szabadságát és ez okból buzgón támogatta a királyság hatalmi törekvéseit.

Hogy a köznemesség támogatásával mennyire sikerült Róbert Károlynak magához ragadni az állami hatalom teljét azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy országgyűléseket egyáltalán nem tartott. Kovachich közöl ugyan egy Károly által kiadott oklevelet, melylyel a király 1318. évi ker. szent János napjára a Rákos mezejére közönséges országgyűlést (generalis congregatiót) hív össze,¹ és Fejér is

¹ Kovachich Suppl. II. 266. l.

közöl egy törvényszéki ítéletet, melynek bevezetésében az ország összes nemeseivel 1320-ban Székesfehérvárott tartott diaetáról tétetik említés,¹ de hogy ezen országgyűlések megtartottak-e, az igen kétséges, mivel egy Fejérnél közölt okmányban² a magyar püspökök a király ellen azon panaszt emelik a pápánál 1338-ban, hogy a rendek közönséges gyűlései a király trónralépte óta betiltattak, (vetitos esse generales ordinem conventus, in quibus regni status temperabatur).

Úgy látszik tehát, hogy Károly megalapítani törekedett az absolut uralmi királyságot és csakis a királyi tanács meghallgatásával és az országgyűlések mellőzésével kormányozta az országot, a mit neki a nemesség azért türt el, mert személyes szabadságában jobban biztosítva érezte magát Károly teljhatalmú királysága alatt, mint a főurak garázdálkodása idejében.

De már Nagy Lajos uralkodásának első tizedében a köznemesség is lélegzeni kezdett és követelte politikai jogának elismerését.

Lajos ismerve a magyar nemzet sajátosságait és bízva hűségében, nem ellenkezett a közkivánattal, hanem tudva azt, hogy a nemzetnek csak jogait kell elismerni, az sohasem fog annak érvényesítésére törekedni, de ha azok kétségbe vonatnak, a nemzet azok elismerését akár fegyverrel is kivívni törekszik; az 1351. évben tartott közönséges országgyűlésen, mint maga mondja a megerősítési záradékban: <óhajtásukat mintegy megelőzni s kedvöket tölteni akarván, hogy őket ezutánra is hasonló hűségre és önfeláldozásra indítsuk, minden gyanútól menten elfogadjuk, megerősítjük a mondott András király aranypecséttel megerősített szabadság-

¹ Fejér: Cod. Dipl. VIII. (VII.) 126. l.

² U. o. VIII. (IV.) 321. l.

levelét stb.» — megerősítette az aranybullát az ellenállási záradékkal együtt.

A király felelőssége tehát ismét érvényre emelkedett, de az 1291. és 1298. évi törvények felújítása mellőztetvén, ezen időben a magyar alkotmány ott állt, hogy a nemzetnek mégsem volt közvetlen befolyása az országos ügyek intézésére, s a királyi kormány főtisztviselői nem a nemzetnek, hanem csak a királynak voltak közvetlenül és első sorban felelősek és csak a királyon át a nemzetnek.

De a nemzet ebben nem vett észre hanyatlást, mert a Róbert Károly korabeli állapothoz képest nagy javulás volt ez is. Ehhez járult továbbá az, hogy Lajos nem engedte a köznemességet elnyomni, a mit az 1351. évi 11. t.-cz. is bizonyít; végre az, hogy a már erősebben lüktetni kezdő megyei élet a köznemességnek a közügyekben való részvétel iránti vágyát kielégítvén, a köznemesség inkább érdeklődött helyi ügyei iránt, mint a jeles király alatt amúgy is jó kezekben tudott országos ügyek iránt.

De mihelyt előállanak a zavarok az országos ügyek intézésében, t. i. Lajos halála után, a köznemesség ismét az országos ügyekre is kiterjeszti figyelmét és közvetlen akarja érvényesíteni befolyását a király tanácsosaira és az országos főtisztviselőkre.

Zsigmond uralkodásával a köznemesség fölveszi a küzdelmet, nem a királyság ellen, mert hiszen a király most inkább a nemességgel tart, hanem a hatalmas oligarchia ellen, mely Lajos alatt gazdagságban és befolyásban igen megnövekedett, habár ekkor még féken tartatott; és ezen küzdelem hol egyiknek, hol másiknak javára dől el. Albert alatt az oligarchia, Mátyás királylyá választásával a köznemesség, Mátyás uralkodása alatt a teljhatalomra törekvő királyság, II. Ulászló és II. Lajos alatt ismét az oligarchia vergődik túlsúlyra és oly csapást mér a magyar alkotmányra,

hogy abban a jogi felelősség elve ha papiron megmaradt is, de a közéletben alkalmazhatlanná válik.

Lássuk tehát a Lajost követő idők alkotmányjogi küzdelmei által létrehozott törvényeket.

Az 1386. évi 3. t.-cz. kimondja, hogy «ha valaki rossz tanácsot adna a királynak, csúfosan zárassék ki a király tanácsából és oda többé be ne vétessék».¹ Ugyanez a törvény-cikk a király tanácsosainak erkölcsi felelősségét is növelni akarja, mondván: «hogy a király tanácsosai közé felvett főpapok és bárók esküdjenek meg, miszerint tanácskozásaikban nem csupán a király és önmaguk hasznát, hanem az országot és a szent koronáét is szemügyre veszik».²

Ugyancsak a köznemesség győzedelmét tanúsítja az 1397. évi temesvári országgyűlésen újból megerősített aranybullának módosított pontja, mely így szól:

«A nádor pedig, az országbíró, a bánok és várispánok, a kik a király által rájuk bízott hivatalt nem kellően viselték, s nem különböztetik meg megyéjük népét, a nemeseket és más állapotú embereket, ha ez rájuk bizonyosodik, az egész ország előtt fosztassanak meg méltóságuktól s kényyszeríttessenek kárpótlásra».

Ezzel szemben valószínűleg külső okokból az ellenállási záradék a megerősített bullából kimaradt és így ismét érvényesül az a jelenség, hogy a mily mértékben domborodik ki a király tanácsosainak jogi felelőssége az országgyűlés előtt, ugyanoly mérvben kezd elhomályosulni a királyé.

Ehhez járult az is, hogy ezen időben a kormányzati ügyek egy nagy része, melyek eddig a királyi kormányzat szervei által intéztettek, a megyei szervezet erőteljesebb ki-fejlődése következtében átsiklott a megyék hatáskörébe, a

¹ Szlemenics: Törvényeink tört. VII. 233—34. l.

² Ugyanott.

mi a köznemesség befolyását a kormányzatra nem kevésbé növelte.

De a főurak hatalmának növekedése nagyobb veszéllyel fenyegette a közszabadságot, mint a királyi hatalom, a minnek felismerése azt eredményezte, hogy a királyi hatalom erősítésére kellett a köznemességnek munkálkodni, természetesen ismét a kivivott alkotmányos eredmények feláldozásának árán.

Az Albert által kiadott decretumok világos tanubizonyosságát képezik annak, hogy az oligarchia törekvése az volt, hogy a köznemességnek a főtisztviselők ellenőrzését lehetetlenné tegye és a királyi hatalom az oligarchia előnyére minél szűkebb körre szoríttassék.

Az 1439. évi decretum 2. cikke szerint a nádor ismét az országgyűlés által választandó, és ezen törvényezikk a nádor kötelességévé teszi, hogy a király és az országlakók között fölmerült conflictusokban igazságot szolgáltasson. A 4. cikk az újítások és behozott ártalmas szokások eltörlését és megsemmisítését rendeli el, a mi bizonyára a köznemességnek a királyi tanácsra és főkormányra 1397-ben kimondott befolyásának eltörlését czélozta, hogy az oligarchiának annál inkább szabad keze legyen a királyi hatalomnak mind szűkebb korlátok közé szorítása után.

A köznemesség azonban nem volt oly könnyen kiszorítható a politikai tényezők sorából. I. Ulászló megválasztásával újra tért foglalni igyekezett és arra törekedett, hogy II. és III. András törvényeit ismét életbeléptesse. Ezen törekvésében azonban nem ért célzt, mert a főnemesség ismét csak oda vitte a dolgot, hogy III. András 1298. évi törvényei — melyeknek 23. cikke a királyt mindenben tanácsosainak hozzájárulásához köti — megerősítették, de az 1291. évi törvények, jelesen azoknak 9. és 31. cikke — melyek a tanácsosok és főtisztviselők felelősségét az országgyűlés előtt

kimondják — nem erősítették meg, ennél fogva ismét csak a királyi hatalom korlátolása következett be, a nélkül, hogy a nemzet befolyása a királyi kormányzatra biztosított volna.

És most, I. Ulászló halálával, az oligarchia ismét győzedelmeskedik, és oly fejtelenséget teremt az országban, mint a minő uralkodott III. András halála után. Az oligarchia által teremtett tarthatatlan állapotoknak véget vetett ugyan a köznemességnek Mátyás királylyá választásával aratott győzelme, de a hatalmas főurak fékentarthatása ismét abba a kényszerhelyzetbe hozta a köznemességet, a melyben Károly alatt állott, t. i. a királyi hatalom növelését tette szükségessé, akár az alkotmányos vívmányok árán is.

Mátyás megerősítette az aranybullát az ellenállási záradékkal együtt, országgyűléseket is tartott, az alkotmányt is fejlesztette, különösen a nádorság intézményének kifejtése és a koronaörtség létesítése által, továbbá alatta az alkotmányos élet formái is jobban kidomborodtak, mint elődei alatt; mindazonáltal, épen a fennebbi okokból, hiában keresünk az ő uralkodása alatt oly intézményeket, melyek a kormányzatnak az országgyűlés előtti felelősségét juttatnák kifejezésre. Ennél fogva Mátyásnak uralkodása hasonló helyzetet teremtett, mint a minő Nagy Lajos alatt fennállott. Mátyás alatt a királyság győzedelmeskedett az oligarchia felett, de egyúttal a köznemesség felett is, és most ismét a jogilag felelős királysággal és az országgyűlésnek nem felelős királyi kormányzattal találkozunk.

II. Ulászló trónraemelése az oligarchia győzedelme volt a királyság pártján álló köznemesség felett, és most megkezdődik ismét azon nagy alkotmányjogi harcz, mely az Árpádok idejében vívatott a nemzet és a királyság között, csak hogy most vívatik a köznemesség és az oligarchia között. Ezen harcz eleinte kedvez a köznemességnek, és ezzel a felelősség elvét magában foglaló intézményeknek, de végeredményében megint az oligarchia lesz a győztes.

A köznemesség eleinte megelégszik az erkölcsi felelősség növelésével. E végből az 1492. évi 33. t.-cz. elrendeli, hogy a nádor, a ki bíró a nemzet és király között, hivatali esküjét az országgyűlés színe előtt tartozik letenni.

De az 1495. évi országgyűlésen alkotott törvények már azt mutatják, hogy az oligarchia ezen törekvése mellett — mely a királyi hatalmat a tanács hatalomkörének kiterjesztése által mindig szűkebb korlátok közé akarja szorítani — a köznemesség azon iparkodik, hogy eme tanácsra minél nagyobb befolyást biztosítson magának.

Igy a míg egyrésről az 1495. évi 2. t.-cz. a 100 telket meghaladó adományozásoknál a királyt a főpapok és bárók megegyezéséhez köti, és ha ezen adományozások az ő megegyezésük nélkül történnének, egyszerűen érvényteleneknek jelentetnek ki; addig az ugyanez évi 8. t.-cz. azon rendelkezése által, hogy nevezzen ki a király az ország rendes biráin kívül a törvényszékekhez három főpapot, három bárót, *14 nemes* és gondoskodjék ezek számára illő díjazásról — tekintettel arra, hogy az ország régi szokása szerint ugyanazok voltak a Curia birái, mint a tanács tagjai — a nemeséget a királyi tanácsba is beviszi, ez tehát előkészítőjéül tekinthető az 1498. évi 7. t.-cz.-nek, mely létesíti azon kormánytanácsot, melynek jogi felelősségét az országgyűlés előtt, az 1507. évi 8. t.-cz. világosan kimondja.

Az 1495. évi 8. t.-cz. által létesített törvényszéknek tagjait az 1498. évi 2. t.-cz. már az országgyűlés által rendeli választatni, s abban a köznemességnek még nagyobb súlyt biztosít, mert a tagok számát két főpapban, két báróban és *16 nemesben* állapítja meg. Az 1498. 7. t.-cz. az ekként szervezett törvényszékből alakítja a kormánytanácsot, és pedig akként, hogy a tanács rendes tagjain kívül (primás, nádor, országbiró, tárnokmester, cancellár, bán, vajda), az ország főfontosságú ügyeinek tárgyalásakor a 16 nemes közül

a király nyolczat mindig hívjon meg és bocsásson a tanácsba. «Ezen nemesek — mondja továbbá a törvény — szigorú esküvel kötelezni tartoznak magokat, hogy a tanácsban mindent hiven, titoktartással és az ország javára tesznek.»

Ekként a királyi tanácsban az országgyűlés megbízottai is tért nyertek, feladatukká tétetvén nekik, hogy az országos ügyek intézésében a köznemesség befolyását érvényesítsék, és a központi kormányzat ellenőrizhetését megkönynyítsék az országgyűlésnek.

Igaz ugyan, hogy a kormánytanács ezen szervezetében nem sokáig állott fenn, mert az 1500. évi 10. t.-cz. a curia és a tanács szervezetét már megváltoztatta és abban a főúri elemet emelte túlsúlyra, de ezen körülmény a felelősségnek megvalósítására törekvő elvet magát alig érinté.

Az 1507. évi országgyűlés már egész következetességgel haladt a kormányzat felelőssége és a király felelőtlen-sége elvének megvalósítása felé, mert kimondta, hogy a királynak országos ügyeket érintő cselekményei, ha a tanács tudta nélkül tétetnének, érvénytelenek, viszont a tanács tagjai a királynak adott minden tanácsukért az országgyűlés előtt felelősek.

De lássuk az idevonatkozó törvényeket.

Az 1507. évi 5. t.-cz. így szól: «Ő felsége mindent, a mi az ország ügyeit érdekli, ezután mindig a tanács tagjainak és más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen. És a mit azoknak tudta nélkül tenne, egyszerűen érvénytelen legyen. Minden határszéli tisztséget. ú. m. erdélyi vajdaságot, székely ispánságot, horvát-dalmát bánágot, temesi grófságot, ugyanazon tanácsosok tanácsa szerint adja érdemes honfiaknak.»

A 7. t.-cz. pedig így szól: «Ha valaki az urak vagy nemesek közül a királyi felség tanácsában nyilvánosan és vakmerően tenni merészelne valamit az ország szabadsága, közjáva és törvénye ellen, az ilyet a többi tanácsosok jelent-

sék föl a legközelebb tartandó országgyűlésnek, nevezzék meg az ország összes főpapjai, bárói és nemesei előtt, a kit azután, mint az ország szabadságának árulóját, a közrend megzavaróját, ott mindjárt, mind személyesen, mind vagyonában megbüntetni szabadságukban álljon».

Ezen törvényben a király tanácsosainak jogi felelősége oly világosan van kimondva, hogy azt világosabban kimondani nem is lehet. Sőt nemcsak a kormány tagjai, hanem a választott nemesek is, és nemcsak kormányzati cselekményeikért, hanem még javaslataik, tanácsaik miatt is felelőssé tételnek.

A 8. t.-cz. pedig még a büntetést is megállapítja, és pedig nem csupán e tanácsosokra, hanem minden hivatal viselőre nézve, a vármegyéknek is megadván a jogot, hogy a törvények megszegőjét kérdőre vonják és megbüntessék, mondván:

«A ki akármit nyilván teszen az ország törvényei ellen, és a ki ezen törvényt vakmerően megsérteni merészkednék, a mint eddig nagyon sok hatalmas tenni szokta, az ilyen ha főpap, vesztse el hivatalát, ha báró vagy nemes, összes javai vesztésével lakoljon, s mint felségsértő és hazaáruló, örökre száműzessék. Ha pedig a kir. felség nem akarná őket megbüntetni, ezen esetben, ha az illető nem nagy hatalmú, közönséges egyházi vagy világi, büntessék meg azon megyének, melyben lakik, fő-, alispánja s nemesei; bocsásák prédára javait; ha pedig nagyon hatalmas, ennek megbüntetése, javai elkobozhatása megkönnyítésére szólítsa föl a megye nemessége a nádort, vagy országbirót, vagy főkapitányt, a kik is felültetvén egy vagy több megyének s uraknak fegyveres népét, vegyék el hivatalát, s jószágait, különben ők magok esvén e büntetés alá.»

Ezen törvényekben sajátyszerű az, hogy a vádemelést a tanácsosok ellen magára a tanácsra bízzák, bíróvá az ország-

gyűlést teszik, a büntetés végrehajtásával pedig első sorban a királyt, s ha ez nem tenné, a vármegyéket és az ország főméltóságait bízzák meg.

Ezen törvények azonban nem voltak végrehajthatók, mert azok végrehajtása épen azokat illette, a kik ellen irányult, t. i. a főurakat. Mindazonáltal az oligarchiát ezen törvények nem kevésbé feszélyezték, mert a köznemesi elem a tanácsban erősen volt képviselve, s ha magában a tanácsban a főurak túlsúlyban voltak is, a köznemesek mégis ellenőrizhették és az országgyűlés elé vihették a tanácsban történt dolgokat. Oda irányult tehát a főnemesség törekvése, hogy a köznemesi elem a tanácsból kiküszöböltesse.

Az 1518. évi budai gyűlésen sikerült is nekik a tanácsot ekként szervezni, és a mellett a főnemesi elem hatalmának növelése czéljából még a királyi hatalmat is a tanács előnyére a lehető legmagasabb fokig korlátozni, a mit annál könnyebben tehettek, mert a király még gyermek vala.

A budai gyűlés erre vonatkozó határozatai ellen azonban a köznemesség erősen reagált az ugyanezen évi tolnai, de még inkább a bácsi gyűlésen, a mennyiben a királyi tanács újra szerveztetett és abban a köznemesi rend ismét tért nyert, sőt még az adók behajtása- és kezelésére, továbbá a kincstárnok ellenőrzésére is több törvény alkottatott (a 7., 8., 20. és 21. törv.-cikk.)¹

A bácsi gyűlésen alkotott 40. t.-cz.-ben² név szerint soroltatnak fel a király tanácsosai, és pedig négy főpap, öt főúr 16 nemes, kik mindig a király körül tartózkodjanak, neki mind a tanácsban, mind a törvényszéken, segélyére legyenek, a királyi felség jó és dicséretes oktatásáról gondoskodjanak, királyi udvarát jó rendben tartsák, minden hivatal osztoga-

¹ Ladányi: Alkotmánytört. I. 440—41. l

² A Corpus Jurisban 39. t.-cikként szerepel.

tásában ő felségével egyenlő hatalmuk legyen, s általában mind ő felségének, mind az országnak minden fontos ügye az ő kezökben legyen, épségben hagyatván ő felsége más tanácsosainak is a tanácsban ülhetése és szavazati joga.»

A 41 t.-cz.¹ pedig rendeli, hogy ezenkívül az alnádor, az alországbiró és az ítélmesterek is jelen lehessenek a tanácsban. «Ezen tanácsos urak kötelessége először és mindenekfelett a határszéli várak ellátására felügyelni, a határvárparancsnokok fizetését kiadatni, a tanácsosok fele mindig a király mellett legyen, és a mikor hivatnak, tartoznak megjelenni hivataluk örökös elvesztésének büntetése alatt.»

A most idézett törvények mellőzik ugyan az 1507. évi törvényekre való hivatkozást, mindazonáltal azoknak jogi érvényét nem érintették. Az 1507-ik évi törvények alapján állott az 1525. évi rákosi országgyűlés, melynek követelésére Szerencsés Imre alkincstárnok tömlőczre vettetett,² a hatvani gyűlés, mely Báthory nádort hivatalától megfosztotta, és ugyanezen alapon ítélte el a budai, illetőleg rákosi 1526. évi országgyűlés Werbőczyt a nádort és Zobi Mihályt, mint felségsértőket.³

Nem hiányoznak oly törvényeink sem, melyek arra vallanak, hogy az országgyűlés a pénzügyi ellenőrzést is gyakorolta a kormányzattal szemben. Így már az 1444. évi 3. t.-czikk⁴ elrendeli, hogy az országos adók a királyi udvar fentartására és a haza védelmére fordítassanak, a 4. t.-cz. pedig a többi jövedelmeket a király szabad rendelkezésére bocsátja. Ezáltal a szorosán vett királyi és az országos jövedelmek egymástól megkülönböztettetnek. Az 1496-ik évi országgyűlés már a kincstári számadások megvizsgálását is

¹ A Corpus Jurisban mint 40. t.-cz. szerepel.

² Horváth M. Magyarország tört. III. 374. l.

³ Kovachich: Suppl. III. 62. l.

⁴ Ladányi: Alkotmánytört. I. 282. l.

elrendelte és a vizsgáló bizottságot maga nevezte ki. A számadások meg is vizsgáltattak, és az eredmény az volt, hogy a kincstárnok, a pécsi püspök, sikkasztónak találtatván, fogóságba vettetett. A nemesség csak ennek megtörténte után szavazta meg az új adókat, tehát az adómegajánlás jogát használta fel eszközül a bűnös kincstárnok megbüntetésének kikényszerítésére.¹

A vegyesházbeli királyok korszakának végén tehát a jogi felelősség elve az államkormányzatban az akkori idők viszonyaihoz képest törvényeinkben akként volt kifejtve, hogy a király személye lehetőleg kiméltessék, a király tanácsosai és kormánya ellenben minden hivatalos cselekményeikért az országgyűlés előtt felelni tartozzanak, mi által az országgyűlés befolyást nyert az államügyek intézésére. Minthogy pedig az ezen korbéli országgyűlések túlnyomóan tömegesek voltak, melyeken az egész nemesség megjelent, bátran mondhatjuk, hogy az egész politikai nemzetnek joga volt az országos kormányzat ellenőrzésére és annak közvetlen befolyásolására.

Ez azonban a valóságban alig érvényesülhetett, először azért, mert a királyi főtisztviselők egyenként is oly hatalmasak voltak, hogy azokkal szemben a királyi hatalom sem volt elég erős, másodszor azért, mert a királyság, a főnemesség és a köznemesség egymás elleni folytonos küzdelmeiben a jogrend és a törvények tisztelete felette megingott, és így hiányzott azon erkölcsi hatalom, a mely az állam anyagi hatalmának hiányát pótolni képes lett volna.

Angliában csak két tényező között folyt az alkotmányjogi küzdelem, t. i. a nemzet és a királyság között, s a királyi teljhatalom megdöntésének a parlament hatalma lehetett csak a következménye. De hazánkban ehhez az oli-

¹ Ladányi: Alkotmánytört. I. 407—8. l.

garchia elleni küzdelem is járult, a mi felette bonyolódotta tette a helyzetet, és meghiúsította az egészséges jogfejlődést. Az anyagi hatalom főképen az önző oligarchia kezében volt, és akármint alakult a hatalom megoszlása a nemzet és a király között, azt az oligarchia mindenkor saját céljaira használhatta és használta ki.

Ha a királyi hatalom korlátoltatott, szükségképen növekedett az oligarchia hatalma, mert a nemzet vezéregyéniségei épen ezek közül kerültek ki. A királyi hatalomnak minden korlátolása tehát a köznemességet a főurak általi elnyomatásnak tette ki. Viszont ha a királyi hatalom a köznemesség által erősítettett, és a királyság hatalmi köre szélesbítettett, az által megint csak a főúri elem nyert a közszabadság rovására, mert a főurak kezében volt az anyagi hatalom, a melylyel szemben a király anyagi hatalma mitsem ért, minthogy továbbá ők állottak az államkormány élén. ők viselték a főhivatalokat, ők képezték a király közvetlen környezetét, ők voltak a király tanácsosai, igen természetes, hogy a király az ő befolyásuk által állott, és így a királyi hatalom növelésére irányuló törekvéseket a főuraknak saját hasznukra fordítani könnyen sikerült.

Ily viszonyok között nem csodálkozhatunk azon, ha daczára annak, hogy a felelősség elve alkotmányunknak egész a mohácsi vészig egyik sarkételét képezte, mindazonáltal a magyar alkotmány nem találta meg a helyes formát arra, hogy a nemzet a maga befolyását az állami ügyek intézésére sikerrel érvényesíthesse. Mert a míg a királyság idegen hatalomra nem támaszkodott, az oligarchia hatalma a királyi hatalom háttérbe szorításával elnyomta a közszabadságot, a mikor pedig a királyság a mohácsi vész után külföldi hatalmára támaszkodva idegen hatalomként lépett fel a nemzettel szemben, az oligarchia nem volt elég erős megküzdeni idegen származású királyaink absolutistikus törek-

véseivel, hanem az ő nemzetelnyomó politikájoknak szolgálataiba szegődött.

Az alkotmányos fejlődés nem csekély kárára szolgált az is, hogy épen oly időkbén, a mikor a köznemesség leg-erősebb harcztot vívott az oligarchákkal, merültek fel a trónörökösödési illetőleg királyválasztási kérdések is, a mi a királyt és az oligarchákat nem egyszer hozta ellentétbe a nemzet zömével, a köznemességgel, és számos bonyodalmat szült az államhatalmi factorok között. A köznemesség ugyanis a szabad királyválasztáshoz és nemzeti királyválasztásához ragaszkodott, míg a főurak nagy része a királyaink és idegen uralkodó családok között kötött örökösödési szerződések pártolójául tűntek fel.

A Szapolyai és az osztrák párt között a küzdelmek II. Lajos életében már javában folytak, és mindenki már jóelőre foglalkozott a trónbetöltés kérdésével, mielőtt annak szükségessége bekövetkezett volna. Egyik országgyűlésen az egyik, másikon már a másik párt aratott sikert, és sietett az előző országgyűlés határozatait semmissé tenni és új határozatokkal pótolni vagy megváltoztatni. A tolnai, bácsi, budai, rákosi és hatvani országgyűlésen a köznemesség, illetőleg a Szapolyai-párt kerekedett felül, az 1526. évi rákosi országgyűlésen a köznemességnek a királyi hatalom növelésére irányuló törekvését ügyesen felhasználva, már ismét az oligarchia, illetőleg a Báthory által representált osztrák párt győzedelmeskedett, s a hatvani gyűlés határozatai érvényteleneknek jelentettek ki. Az oligarcha reactio odáig ment, hogy még a királyi hatalom növelésére is rászánta magát, csak-hogy a köznemesség által elért alkotmányos vívmányokat semmivé tegye. És ezt annyival inkább tette, mert a királyi hatalom növelése most már nem az ő hatalmuk fogyatkozását vonta maga után, mivel a király ügyis az ő befolyásuk alatt állott, hanem csupán a köznemesség befolyá-

sának megnehezítésére, törvény alapján való lehetetlenítésére szolgált. De lássuk az 1526. évi ide vonatkozó törvényeket, és azonnal át fogjuk látni, hogy mily állapotban volt a magyar alkotmány akkor, mikor a nagy katasztrófa bekövetkezett.

1. cikk: «Az ország összes főpapjai, bárói és nemesei egyhangúlag kérték a királyi felséget, hogy méltóztassék élni a maga királyi hatalmával, *mindent, a mi az ország kormányzatára tartozik, tetszése szerint tenni érett megfontolás után*, úgy azokat, melyek királyi jövedelmének beszedetésére, elköltésére, mint azokat, a melyek általában az ország kormányzatára és szabadságaira vonatkoznak».

2. cikk: «Minthogy a nádorságon kívül minden más hivatal betöltése a királyi felség jogai közé tartozik; szabadságában áll ő felségének mostani tanácsosait megtartani, vagy elmozdítani s másokat állítani helyökre».

A 22. cikk: «Báthory nádorságának biztosítása érdekében hozatott s mondja: «határozottat, hogy ezután ne vétessék el a hivatal a nádortól sem zajongás útján, sem önkényről fogva, hanem csak törvényesen és *oly bűnért, a mi halálos büntetést von maga után*. A nádori hivatal a választottnak haláláig tartson, erről külön írást is adjon ő felsége, mely írás a koronával együtt őrizendő».

Az itt idézett törvények azon esetben, ha nem II. Lajos ül a trónon, hanem egy erélyes és hatalmával élni is képes király, alkalmasak lehetnek volna arra, hogy az oligarchia hatalma megtöressék, s az alkotmányjogi küzdelem egészségesebb fejlődést nyerjen; de az ezen időben fennálló viszonyok között csak azt eredményezték, hogy a királyi hatalom a mohácsi gyásznapi után épen akkor került külerőre támaszkodó, absolutistikus törekvésekkel saturált és a magyar nemzetel ellenséges irányt követő uralkodók kezébe, a mikor a nemzetnek sem jogilag, sem tényleg nem volt befolyása a főkormányhatalomra és az országos főtisztviselői állások betöltésére.

III. A Habsburg házbeli királyok alatt.

A mohácsi vész után bekövetkezett trónbetöltési viszályok nemcsak két pártra, hanem két részre is szakították az országot. A nyugati félben, a hol az oligarcha-párt segélyével Ferdinánd emeltetett a trónra, nemcsak az alkotmány továbbfejlődése vált lehetetlenné, hanem annak fennállása, sőt Magyarország állami különállása is komoly veszélyben forgott, míg ellenben a keleti félben, a hol Szapolyai Jánosnak, a köznemesség választottjának sikerült magát fentartani, az alkotmányos fejlődés továbbhaladt és oly irányt vett, mely a felelősség elvét és ennek segélyével a nemzetnek a főkormányhatalomra való befolyását a legnagyobb mértékben megalósította.

A tényleges kettészakadás jogi befejezést nyert 1570-ben a független erdélyi választófejedelemség megalakulásával, úgy, hogy ezen időtől fogva másfél századon át két magyar alkotmány képezheti tanulmányunk tárgyát, úgy mint a magyar királyságé és az erdélyi választófejedelemségé.

Lássuk tehát, hogy miképen érvényesült a felelősség elve és a nemzet befolyása a főkormányhatalomra a magyar királyságban és miképen Erdélyben.

Ferdinánd az oligarcha-párt segélyével 1525-ban királyvá választatván, minthogy az egész országot pártjára akarta nyerni, koronáztatása előtt ígérte, hogy a régi királyok törvényeit, jelesen II. András törvényeit meg fogja tartani és az 1527-ik évben végbement koronáztatása alkalmával azok megtartására a királyi esküt le is tette.

Ferdinánd királyi esküjében II. András törvényeire csak általában történik hivatkozás, ennél fogva az aranybullában foglalt ellenállási jog épségben maradt, vagyis a király felelőssége nem érintetett. Ezt bizonyítja az is, hogy az arany-

bulla megtartására az esküt a Ferdinánd után következő királyok is letették, és a magyar királyság rendeinek legfélétekenyebben őrzött jogtételét egész 1712-ig épen az ellenállási jog képezte.

De hogy az eddig figyelmen kívül hagyott ellenállási jog a Habsburgok alatt oly fontossá kezdett válni és hogy az gyakorlatilag is alkalmazásba vétetett, az igen természetes. Az állami kormányzatra ugyanis az új viszonyok közt a nemzetnek nem volt egyéb befolyása, mint az, hogy a nádort az országgyűlés választotta. De a nádori szék Báthory halála óta hosszabb ideig és gyakrabban betöltetlen maradt, mi által a királyi hatalom túlkapásainak ezen egy korlátja is nem egyszer elesett. Az aranybulla 14. cikkében kimondott jogi felelősség elve pedig már csak azért is alkalmazhatlan volt, mert azon közegek, kik a király nevében parancsoltak és a kik az országban nem egy jogsértést követtek el, a magyar alkotmány előtt ismeretlenek voltak s velök szemben a magyar kormányzat is tehetetlen volt.

A királyt az ország törvényeinek megtartására és a nemzet sérelmeinek orvoslására csak egy eszközzel lehetett kényszeríteni és ez volt az adók megszavazásának megtagadása. De az országgyűlés e tekintetben is kényszerhelyzetben volt, mert ezen adók a török elleni harczra kértettek, ha tehát az országgyűlés a török hódítás elősegítésének odiumát magára venni nem akarta, ezen adókat megszavazni volt kénytelen.

Egyelőre azonban az ellenállási jog érvényesítésére sem lehetett gondolni. A töröktől való félelem egyrésztől, a király külföldi hatalma másrésztől, a fegyveres¹ ellenállás megkísértésének még a gondolatát is kizárta.

Éhhez járult az is, hogy a magyar országos kormányzat idegen befolyás alá került. A nádor, országbíró, tárnok,

esztergomi érsek, cancellár és egy-két főpapból 1528-ban szervezett kir. helytartó kormányhoz a királyi rendeletek az ausztriai cancellária útján kezdtek intézteni, a magyar cancellária is Bécsbe vitetett, sőt az 1531-ben a magyar kincstartóság helyére felállított magyar kir. udvari kamara is a bécsi udvari kamarának rendeltetett alá, a nádori szék üresen állása idejére pedig a helytartó kormánytanács élére királyi helytartó neveztetett ki. Szóval a Habsburgház uralma alatt álló Magyarország oly elbánásban részesült, mint egy meghódított tartomány.

Ily viszonyok között nem csoda, ha a királyi kormánynak az országgyűlés előtti jogi felelősségét kimondó törvények annyira feledékenységbe mentek, hogy annak érvényesítésére senki sem gondolt. Hiszen mindenki látta, hogy nem az ország főtisztviselői okai az alkotmányellenes viszonyoknak, hanem a külföldi erővel teremtett kényszerhelyzet.

És hogy a magyar alkotmány végképen el nem enyészett, hogy a felelősség elve abból végképen ki nem veszett, azt első sorban annak köszönhetjük, hogy az országgyűlések tagjai nem képviselők, hanem megyei követek voltak; másodsor annak, hogy a központi kormány más végrehajtó szervekkel, mint a megyék és tisztviselőik, nem bírt; harmadszor, hogy Erdély egy másik független és alkotmányos Magyarországot képezett.

Lássuk egyenként e három alkotmányfentartó tényezőt, t. i. a követküldésen alapuló országgyűléseket, a megyei szervezetet és az alkotmányos független erdélyi választófejedelemséget.

A) A nemesség hajdan, az aranybulla 1. czikke értelmében az országgyűlésen személyes megjelenési joggal bírt, és így, miután az országgyűlés az egész politikai nemzetet és nemcsak annak képviselőjét foglalta magában, az országgyűlés egyes tagjai az országgyűlésen tanusított maguktar-

tásáért csak az országgyűlésnek és csak annyiban tartoztak felelősséggel, a mennyiben közönséges büntényt követtek volna el, mert hiszen ki-ki csak a maga nevében szólott és cselekedett, tehát beszámolni senkinek sem tartozott.

De a mióta egyes királyaink (Mária, Zsigmond, de különösen Mátyás), nem az egész nemességet, hanem csak a főurakat, főpapokat hívták meg személyesen az országgyűlésekre, a köznemességet pedig megyénként 2—4 követ küldésére szólították fel, és így divatba hozták a követekből álló országgyűléseket, az a megye által választott követ nem valamely törvénynél fogva a megye visszavonhatlan képviselőjében, hanem a megye nemességének megbízásából a megye által elfoglalt álláspontnak, a megye nézetének előadása és érvényesítése végett jelent meg az országgyűlésen.

A megye által küldött követek tehát kötve voltak a megyéjük által adott utasításhoz, és eljárásukért küldőik előtt számot adni tartoztak, vajjon azon utasításhoz, a melyet a megyétől nyertek, híven jártak-e el küldetésükben, mert a követeknek nem az volt a feladatuk, hogy a megye által rajok ruházott hatalom alapján saját nézetüket emeljék érvényre, hanem az, hogy a megye akaratának szerezzenek érvényt az országgyűlésen.

Természetes, hogy a követ által a megye nevében tett nyilatkozat vagy szavazat a megye nyilatkozatának vagy szavazatának tekintetű és az ellen, mint befejezett tény ellen, a megye utólag nem tiltakozhatott, azt többé nem érvényteleníthette; de a követnek követi minőségéből folyólag, mihelyt a követ megyéjével ellentétbe jött, mert a neki adott utasítást be nem tartva, a belé helyezett bizalmat eljártszotta, a megye a megbízhatlan követet visszahívhatta és helyébe mást küldhetett.

A Habsburg dynastia trónrajutása óta tömeges országgyűlések többé nem tartattak, hanem azoknak helyét a főpap-

ság és főnemességen kívül a megyei követekből álló országgyűlések váltották fel és azok lettek közönséges országgyűléssé és kizárólagossá. Ennélfogva az országgyűlésen megvitatandó tárgyak körüli vitatkozások a már erőteljes szervezettel bíró megyéknek gyűléseibe mentek át, itt határozott a nemesség a felett, hogy a megye milyen álláspontot foglaljon el egyik vagy másik kérdésben és követét, ki álláspontját érvényesítse, megválaszssa és utasítsa.

Ennélfogva a megye és követei között szoros politikai viszony fejlődött ki, elannyira, hogy a megye az oly követet, a ki iránt bizalmát elvesztette, bármikor visszahívhatta és mást küldhetett helyébe. Az utasításnak a követ általi be nem tartása azonban, ha nem is vonta a visszahívást önként maga után, mindazonáltal a követ visszahívása fegyelmi büntetésnek tekinthető, mely a követet állásától megfosztja, mivel nem tartotta magát azon utasításhoz, a melyet neki a megye adott. A követ felelőssége tehát megyéjével szemben fegyelmi természetű.

Ennek folytán az országgyűléseken nem a követeknek egyéni akarata, hanem a megyék nemessége többségének akarata és meggyőződése érvényesült, azaz a magyar alkotmány oly széles alapokon nyugodott, hogy azt terrorizmus, vesztegetés vagy más hasonló eszközökkel alapszabályban megdönteni még az ausztriai házból származó, nagy külföldi hatalomra támaszkodó és abszolút királyi hatalomra törekvő királyoknak sem sikerülhetett.

B) A megyei szervezet, mely IV. Béla idejében kezd fejlődni, már Zsigmond idejében a megye nemességének kezeibe juttatta a helyi kormányzatot és az állami kormányzat alsófokú teendőinek, különösen a végrehajtásnak legnagyobb részét. A várispánok segédszerveinek helyét már a vegyes házbeli királyok idejében a megye közönségének végrehajtó és birói szervei, tisztviselői foglalták el, úgy, hogy

a Habsburg házbeli királyok idejében a királyi kormánynak alsófoku végrehajtó szerveit már csak a megye nemesége által választott szolgabírák és más megyei tisztviselők képezték, elannyira, hogy a királyi rendeletek csak a vármegyékhez voltak intézhetők és azokat csak a vármegye közönsége hajthatta végre a saját tisztviselői által.

Az 1548. évi 70. t.-cz. az alispánt is a megye által rendelte választatni, az 1552. évi 38. t.-cz. pedig azt is elrendelte, hogy azon főispánok, kik a király előtt hivatali esküjüket még le nem tették, azt a megye előtt tartoznak letenni, a miből később általános szokássá vált, hogy a főispánok mindig a vármegye előtt tették le a hivatali esküt, a melyben kötelezték magokat a törvények és a megyei jogok védelmére. Ennélfogva a főispánoknak a megyék jogainak tiszteletben tartása tekintetében erkölcsi felelősségük nem kevésbé növeltetett.

A megyék erőteljes ellenállása következtében a megyék administratiója a főispánok kezéből az alispánok kezébe ment át és a főispánoknak alig maradt egyéb hatóságuk mint az, hogy a megyei tisztújításoknál ők tették a kijelölést, mint a király helyettesei. A helyi kormányzat tehát a királyi tisztviselők kezéből végképen kisiklott és a megye által választott és a megye közönségének felelős tisztviselőkre szállott át.

Ha tehát a királyi kormány a nemzet által nem is volt felelősségre vonható, mindazonáltal ennek ellensúlyozására szolgált az, hogy a királyi kormány által kiadott rendeleteket csak a vármegye közönsége saját tisztviselőivel hajthatta végre és ha a rendeleteket törvénybe ütközőnek találta, a végrehajtást felfüggesztve, felírt a rendelet visszavétele végett. De ha ez sem használt, a megye az 1545. évi 33. t.-cizikkre támaszkodva, mely szerint «a kapitányok, fő- és alispánok, ne engedelmeskedjenek ő felsége és hely-

tartója oly rendeletének, a melyek az ország törvényeibe ütköznek, s ezen rendeletek figyelembe vétele nélkül hajtásák végre azt, a mi a törvények szerint kötelességük» — a törvénytelen királyi rendeleteket egyszerűen félretették, végre nem hajtották.

Pedig ezen törvényzikk igen kétszínűen van szövegezve, mert folytatásából az is kimagyarázható, hogy a megye minden felsőbb rendeletet tartozik végrehajtani. A törvény folytatása ugyanis így szól: «Valamint ő felsége eddig figyelemben tartotta, úgy ezután is figyelemben tartandja cancellariai kiadványaiban azt a rendet, a melyet a törvény és a királyi tekintély megkíván; ha valakinek ebből sérelme történik, ám folyamodjék a törvény oltalmához. Rendeletei kiadásában ezután is azt a módot fogja követni, hogy sem illendő, sem szabad ne legyen azoktól megtagadni az engedelmisséget. Akarja tehát a királyi felség, hogy mind az ő, mind helytartója rendeletei kész engedelmisséggel fogadtassanak, annyival inkább, mert ő felsége sem szóval, sem írásban nem fog olyat rendelni, a mi akár az ő méltányosságával, akár az alkotmányossal s a rendek határozataival ellenkezik, hanem csak olyat, a mi méltányos, illendő és a mit az idők és körülmények kívánnak».

De a király nem egyszer rendelt el olyat, a mi az alkotmányossal és törvényekkel ellenkezik. ennél fogva a megyék is nem egyszer tették félre végrehajthatlanul az ő rendeleteit.

Ha tehát a felelősségrevonás a főkormány ellen nem is volt alkalmazható, miután a közigazgatás tulajdonképeni végrehajtó szervei a vármegyék által választott és a vármegyék közönségének erkölcsileg és jogilag felelős megyei tisztviselők voltak, az administratio közegei mégis felelősek voltak a politikai nemzet előtt.

De mindez nem lett volna elég garancia arra, hogy az

ország jogai nem fognak eltapodtatni a külerőszak által, ha nem állott volna fenn egy másik Magyarország, mely a kül-erőre támaszkodó királyi hatalom részéről alkalmazott fegyveres erőszakkal szemben hasonló külső hatalmat képezett a nemzeti érdekek védelmében.

Lássuk tehát e harmadik tényezőt.

C) A Szapolyay János uralkodása alatt álló keleti ország-rész török patronatus alatt önálló erdélyi választófejedelem-séggé alakult, a melyben azon alkotmányos vívmányok, melyek a mohácsi vész előtt még az egész magyar nemzetnek közkincsét képezték, továbbra is fenmaradtak és tovább fejlődtek.

A mikor az anyaországi alkotmány elnyomására alkalmazott külföldi erőszak az állapotokat tűrhetetlenké tette. a szorongatott nemzet tagjai a magyar Erdélyhez folyamodtak fegyveres segélyért és ezzel a segélylyel vívták ki újra Magyarország alkotmányának elismerését. Nem ok nélkül mondta tehát II. Rákóczy Ferencz, hogy a magyar szabadság önálló Erdély nélkül fenn nem tartható. Erdély adta meg a lehetőséget arra, hogy a török által egyrészt, saját uralkodói által másrészt, szorongatott Magyarország élhetett az aranybulla 31. cikkén alapuló fegyveres ellenállás jogával, és az ellenállási jog, mint a király felelősségrevonásának eszköze, csak most kezdett valósággal gyakorlati értékre szert tenni.

Ez volt Erdélynek egyik szerepe a magyar alkotmány megővésében. a másik pedig az volt, hogy saját alkotmányos szervezete és abban a felelősség elvének kifejtése által ébrentartotta a ragaszkodást az alkotmányhoz Magyarországon is.

Azt hiszem. nem lesz érdektelen. ha e munka szük kerete daczára is megemlékezem arról, hogy miképen érvényesült a felelősség elve az erdélyi fejedelemségben. Mert hiszen az erdélyi alkotmány nem egyéb, mint a mohácsi

vést megelőző magyar alkotmánynak az oligarchia ellen vívott küzdelem befejezte utáni tökéletesebb formája, némi oly eltérésekkel, melyek Erdélynek sajátos külügyi és néprajzi helyzetéből természetesen folytak.

Szinte csodálatos, hogy hazai közjogi és alkotmánytörténeti íróink annyira figyelmen kívül hagyják az erdélyi alkotmányt és nem teszik azt bővebb kutatásaik és fejtegetéseiknek tárgyává.

Erdély elszakadásának története János királyságával veszi kezdetét. János és pártja voltak az 1507. évi végzések eszközlői, Jánosnak tehát, a ki trónjának fentartása körül nem támaszkodhatott egyébre, mint a nemzet rokonszenvére, a nemzet előtt becses törvényeknek tiszteletben tartására súlyt kellett helyeznie. Neki ugyan nem sikerült még az alkotmányos rendet megszilárdítani, mert ő is engedni kényszerült annak az oligarchiának, a melylyel a köznemesség a Jagellók idejében hiába küzdött, de uralkodásának nemzeti iránya és szelleme kihatott a késő utókorra, s megszüntette a küzdelmet a nemzet és a királyi hatalom között, koronázatlan fejedelmi utódai alatt lehetővé tette, hogy az oligarchia megszűnjék ellentétes álláspontra helyezkedni a köznemességgel és a pártok más szempontok szerint alakuljanak a keleti országrészben is. Ebben előmozdítólag hatott egyrésztől Erdélynek sajátos külügyi helyzete, másrésztől azon körülmény, hogy az erdélyi főnemesség, néhány úrtól eltekintve, korántsem volt oly gazdag és hatalmas, mint a magyarországi, s ha volt is közöttök gazdagabb, ezeknek birtokai is főképen Magyarországon feküdtek — és pedig részint azért, mert Erdély az ország szivétől távol esvén, főnemeseink nem vágyódtak annyira erdélyi birtokok után; részint az ottani kiváltságos osztályok kiváltságai és a geographiai helyzet következtében.

A János király uralma alatt álló országrészben érthető

okokból az országgyűlések sokkal nagyobb hatalmi tényezőkké váltak, mint Ferdinánd országrészében és ez átment az erdélyi választófejedelemségre is.

Már maga az a körülmény, hogy Erdély nemcsak jogilag, de tényleg is választó monarchia volt, tetemesen befolyásolta az alkotmány fejlődését.

De lássuk a nevezetesebb intézményeket.

Oly intézmények, melyek az uralkodó erkölcsi felelősség érzetének növelésére vannak hivatva, mint Magyarországon a koronázás és az ezzel összefüggők, Erdélyben sem hiányoztak. A fejedelmek ott is feltételek elfogadása után és kiadása s esküvel való megerősítése mellett iktattattak a fejedelmi székbe.

A fejedelem jogi felelőssége törvényileg Erdélyben is fennállott, mert az aranybullában kimondott ellenállási jog csak az 1792-ben kiadott Diploma Leopoldianum 3. pontja által töröltetett el.

Az ellenállási jog azonban Erdélyben korántsem játszott oly fontos szerepet, mint a megcsontult Magyarországon, mert a míg itt amaz alkotmányos biztosító szellentyük, melyek a kormányzati visszaélések miatt az odiumot az uralkodóról az országos főtisztviselőkre és más tanácsosokra hárítani hivatvák, erőszakosan el voltak tömve: addig Erdélyben zavartalan működtek.

Az erdélyi pártviszályok inkább a fejedelemválasztás következtében kitört trónviszály jellegével bírtak és nem az ellenállási jog igénybevételét képezték.

Annál nagyobb súlyt fektetett az erdélyi alkotmány a fejedelem tanácsosainak az országgyűlés előtti jogi felelősségére és arra, hogy a fejedelemnek a tanácsosok meghallgatása nélkül tett rendelkezései érvénytelenek.

Az 1507. évi 5. t.-cikk azon rendelkezése — mely szerint a fejedelem mindent, mi az ország ügyeit érdekli, mindig

a tanács tagjainak és a fejedelem más tanácsosainak tanácsa szerint tegyen és a mit azoknak tudta nélkül tenne, érvénytelen legyen; továbbá az 1507. évi 7. t.-cikk, mely szerint azon tanácsos, a ki valamit az ország törvényei és közjáva ellen tenne, az országgyűlés által, mint az ország szabadságának árulója, megbüntettessék — több erdélyi törvény által megújított.

Így a *Compilata Constitutio* 2. R. 1. cikk 15. pontja kimondja: «*hogy a tanácsosokat pleno numero, azaz 12 számúakat mindenik natióból az ország választván a fejedelemmel együtt, a fejedelem confirmálja, kik közül ha decedálnának, első legközelebbik gyűlésen a megírt mód szerint helybeálltassanak, kiknek tanácsokhoz oly köteles legyen Ő Nagysága (a fejedelem), hogy azoknak megegyezett akaratjok nélkül derekas országos dolgokat ne igazgasson, országházaiban is főtiszteket ne oszszon és tegyen, azokkal együtt is az ország articulusa kívül ne, különben az ország semmivé tegye.*»

Továbbá a *C. C. 2. R. 2. cz. 4. pontja* ezeket mondja:

«*egyéb dolgok is ha occurralnának, melyek az egész országot concernálnák, a fejedelmek tanácsúr hiveinek egyező tetszésökből megegyezett akaratjokból legyenek és rendeltessenek.*»

Sőt Erdély törvényei ennél is tovább mentek és a *C. 2. R. 1. cz. 11. pontjában* a fejedelmet mint bírót is a tanács többségének nézetéhez kötik, mondván: hogy a fejedelem elébe «*appellálandó törvényekben a tanácsi rend nagyobb részinek voxá álljon meg, kik is a decretum és articulások szerint tartoznak törvényt tenni Ő Nagyságával együtt.*»

A tanácsurak felelősségéről pedig a következő törvények szólnak:

az *Apr. C. 2. R. 3. cz.*, mely kimondja, hogy «*a tanács-*

rend azért szokott a fejedelmek mellé adhibeáltatni és kötelességek is azt tartja, hogy minden jó és közönséges haszonra nézendő tanácsokat adjanak; valakik annakokáért törvénytelen ok nélkül való dolgokra tanácsolnák, *comperta rei veritate legitimeque citati et convicti in notam perpetuae infidelitatis incurraljanak.*»

Továbbá a C. C. 2. R. 1. cz. 15. pontjának zárómondata kimondja: «ha a tanácsok közül országunk törvénye, szabadsága, decretumai ellen valamelyik lelkiismeretét nem tekintvén, veszedelmes és ártalmas tanácsra inditaná a fejedelmet, *comperta rei veritate*, kedvezés nélkül, afféle tanácsadót *proscriptio*val és *notoriussággal* büntessenek meg. A tanácsrendek kívül is, ha kik másoknak veszedelmére, hazánk szabadságának romlására, ártalmas és törvénytelen dolgokra való tanácsokat adnának, azokat az egész tanácsnak megjelenteni tartozzék, kik is a feljebb megírt *poenával*, *modo praemisso*, büntetessenek az országtól, *comperiáltatván* a dolog.»

Minthogy pedig az A. C. 2. R. 1. cz. és 4. Bt. 1. czím 12. cikk szerint a felségsértési pörök bírója az országgyűlés, továbbá az A. C. 3. R. 9. cz. szerint a száműzetés büntetését az országgyűlés mondja ki, a tanácsurak és minden fejedelmi tanácsadó az erdélyi alkotmány szerint a fejedelemnek adott minden tanácsukért és így a fejedelemnek országos dolgokra vonatkozó minden cselekményeiért, a meny nyiben ahhoz hozzájárultak, az országgyűlésnek büntetőjogi felelősséggel tartoztak.

Ennek jogi érvényét az sem változtatta meg, hogy Erdély a magyar királyok, illetőleg az ausztriai ház uralma alá került; mert a Leopold-féle diploma, mely fejedelmi kötlevel jellegével bírt, az erdélyi törvényeket — az aranybulla ellenállási záradékának kivételével — sértetlenül fentartotta és a tanács hatáskörét meg nem változtatta. A mint Dósa

Elek mondja: «a felséges királyi főkormányshék (gubernium regium) ugyanis most épen az, a mi hajdan a tanácsrend volt; a Leopoldianum diploma 4. pontja szerint a tanácsrend azon hatáskörben hagyatván meg, melyben az a fejedelmek alatt volt, s következőleg ugyanazon kötelezetések alatt is maradván; és az 1791: 22. cikk ezen szavai szerint: «legali gubernii regii auctoritate Diplomate divi Imperatoris Leopoldi I. roborata» a mostani gubernium a Leopoldianum diplomában megerősítettel ugyanazonnak nyilvánítatván».¹

Ezekből látható, hogy a felelősség elve az erdélyi alkotmányban oly következetesen volt keresztülvive, mint sehol a continensen abban az időben.

Ehhez járult még az is, hogy Erdélyben nemcsak a tanácsurak választásánál, hanem minden főtisztviselő kirendelésénél is döntő szerep jutott az országgyűlés választásának, elannyira, hogy még az ausztriai házból származó fejedelmek alatt is a választási elv volt az uralkodó minden hivatal betöltésénél.

A fejedelem a választott tisztviselőket, ha már megerősítették, a választók megegyezése nélkül hivataluktól el nem mozdíthatta (C. C. 2. R. 1. cz. 14. p.), sőt helyettest sem nevezhetett ki, kivéve a kincstárnokságra. (C. C. 2. R. 1. cz. 13. p.)

Az erdélyi alkotmány szerint tehát az országgyűlésnek, illetőleg a nemzetnek a fejedelem mellett oly döntő szerepe volt az államügyek intézésében, hogy annak párját monarchikus alkotmányban alig találjuk.

És ez volt szerencséje a magyar alkotmánynak. Mert ha Magyarország alkotmányának védelmében nem támaszkodhatik arra a független Erdélyre, mely nemzeti fejedelmei alatt a magyar alkotmányos szabadságnak intézményeit tovább

¹ Dósa Elek: Erdélyi jogtudomány. I. 64. l.

fejlesztette, arra az Erdélyre, a melyben az államalkotó nemzet történelmi hagyományainak ugyanazonossága mellett a nemzeti egység érzülete és a meleg érdeklődés Magyarország sorsa és jövője iránt, az elszakadás után sem veszett ki; akkor a külföldi hadaktól megszállott, uralkodóinak nemzetietlen és absolutismusra törekvő politikája által elnyomott, a török hódítások következtében területileg is tetemesen megcsontított Magyarország már a XVII. század elején beadta volna derekát és alkotmányát elvesztve, szabadságától megfosztva, erejében kimerülve, feladta volna az állami önállóság eszméjét, a nélkül, hogy csak egyszer is megkísérthesse igénybevenni a fegyveres ellenállás jogát.

Mert a passiv ellenállás, melyet a nemzet a megyék által 300 éven át kifejtett, alkalmas volt ugyan arra, hogy néhány éven át megakadályozhassa az önkényuralom létesítését, de ha időnkint a fegyveres ellenállási jog alkalmazásba vétele meg nem akasztotta volna az ausztriai házból való uralkodók nemzetelnyomó politikájának keresztülvitelét és nem élesztette volna fel időnkint a nemzetben a régi harci dicsőség emlékét, s nem teremtett volna szabadsághősöket, mint Bocskay, Bethlen, Wesselényi és társai, a Rákóczyak és mások; a nemzethől végkép kihalt volna a nemzeti öntudat, az alkotmány és szabadság utáni vágy és az állami önállóság eszméje.

A szerencsés véletlen azonban úgy alakította a dolgok rendjét, hogy a mire az ausztriai ház lábát Erdélyben is megvetette és Magyarországot ezen támaszától is megfosztotta, akkorára a török is megszűnjék félelmes hatalom lenni és az európai helyzet is megkönnyítse a magyarnak alkotmánya védelmében vívott nehéz harczeit.

Az 1687. évi terrorizált országgyűlésen¹ alkotott 2. és

¹ V. ö. szerzőnek «Magyarország közjogi viszonya Ausztriához» című művét. 52. l., 65. l.

3. t.-cz. kimondta az elsősülöttségi trónöröklést és eltörölte az aranybullában foglalt ellenállási jogot és ezzel megvalósította a fejedelem jogi felelőtlenségének elvét, a nélkül, hogy ezzel szemben a király tanácsosainak és az országos főtisztviselőknek felelősségét újból kimondta volna.

Alig volt azonban kimondva az ellenállási jog eltörlése, a nemzet forrongani kezdett, hogy emez elidegeníthetlenné tartott jogát visszaszerezze.

A II. Rákóczy Ferencz névéhez fűződő függetlenségi harcz egyik főokát épen az ellenállási jognak eltörlése képezte és a nemzet felkelésére a törvényes jogalapot a már formailag eltörölt ellenállási jogban kereste.

Az 1711. évi szatmári békének elfogadása után azonban az 1687. évi 4. törvénycikk törvényessége kétségen kívül helyezetvén, a fejedelem felelőtlenségének elve általánosan elismertetett és azon időtől kezdve, hasonlóan más monarchikus alkotmányokhoz, a magyar alkotmánynak is egyik alapelvét képezi.

A király felelőtlenségének elve tehát ki volt mondva, de a király tanácsosainak és a királyi főkormánynak az országgyűlés előtt való felelőssége sem az által, hogy ezen elv új törvény által kimondatott volna, sem az által, hogy a régi törvények alapján alkalmazásba vétetett volna, egészen 1848-ig nem érvényesült. Ennélfogva országgyűléseink a kormányzatra befolyásukat nem érvényesíthették és pusztán arra voltak utalva, hogy sérelmeiket a királynak felpanaszolják s orvoslást sürgessenek. Egyetlen fegyverük a kormányzattal szemben az volt, hogy a királyi propositiók tárgyalásába bocsátkozni mindaddig vonakodtak, a míg sérelmeik meg nem hallgattatnak. Ez azonban igen gyöngye volt, mert az eredmény rendesen az volt, hogy a sérelmek orvoslása megígértetett, de a mint a királyi propositiók le voltak tárgyalva és a kívánt adók meg voltak szavazva,

az országgyűlés feloszlattatott és a sérelmek nem orvosoltattak, s minden maradt a régiben.

Ez azonban a felelősség alkotmányos alapelveinek létezését sem Magyarországon, sem Erdélyben meg nem szüntette, érvényben volt az ősidők óta, csupán alkalmaztatása szenvedett késedelmet.

Az 1741-ik évi országgyűlésen a tiszai megyék kerületi ülésein egy javaslat készült, mely szerint a királyi helytartótanács eltörölendő és az összes magyar ügyek intézése egy tisztán magyarokból álló s idegen befolyástól független miniszteriumra bizassék.¹ Arról, hogy ezen független magyar miniszterium felelős lett volna az országgyűlésnek vagy sem, a fenmaradt emlékek nem nyújtanak felvilágosítást, de abból a körülményből, hogy a javaslat Magyarország állami különállásának és annak biztosítása céljából terveztetett, hogy a magyar ügyek intézésébe idegen elemek ne avatkozhasanak, arra lehet következtetni, hogy ezen miniszterium az országgyűléssel szemben számot adni tartozott volna sáfárkodásáról, mert ellenkező esetben szervezésének semmi értelme sem lett volna.

Hiszen épen az volt mindig a panasz országgyűléseinken, hogy a sérelmek nem orvosoltatnak és törvényeink végre nem hajtának; ha tehát a miniszterium felállítása által vélték a rendek ezen bajt megszüntetni, nem képzelhették azt másként, mint a miniszterium felelőssététele által.

Hiszen már Eszterházy Miklós nádornak 1637-ik évi emlékirata 12. pontjában² érintve van azon eszme, hogy a jó kormányzás és a törvények sikeres végrehajtása érdekében a királyi kormány felelőssé teendő, mert hiszen a most említett czélból II. Ulászló törvényét (1507. évi 8. t.-cz.)

¹ Salamon F. kisebb történeti dolgozatai. 103. l.

² Salamon F. kisebb történeti munkái. 419—20. l.

akarja az emlékirat megújíttatni; de valamint nem öltött testet az Eszterházy nádor emlékirata, épen úgy nem valósult meg a tiszai megyék 1741-ik évi javaslata sem.

Az 1848-ik évi európai események hatása alatt azonban a király tanácsosainak és a főkormányzerveknek felelősége nálunk is megvalósult és világos törvénybe iktattatott. Az 1848. évi III. törvényczikk felállította a független felelős ministeriumot, annak az országgyűlés előtti felelősségét kétségbevonhatlanul kimondotta; és most a magyar alkotmányban a fejedelem felelőtlenségének elve mellett a király tanácsosainak és főkormányzerveinek úgy jogi felelősége szabályozva van, valamint az alkotmányos gyakorlat és egyéb újabb törvényeink segélyével a kormánynak politikai felelősége is, elvben el van ismerve.

Dr. Ferdinandy Géza.

AZ AESTHETIKAI ÉRZÉSEK PSYCHOLOGIÁJA.

— Első közlemény. —

Az aesthetikáról általában.

A philosophia fogalma, feladata, szerepe és viszonya a többi tudományokhoz, bár sok hasztalan vita és szószaporítás tárgyát képezte, azt hiszem, ma már kérdés tárgyát nem képezheti. A philosophia nem specialis tudomány, hanem csak a többi specialis tudomány *kiegészítője, egybefoglalója*. Kiegészíti ott, hol hézagot, rést hagyott a specialis kutatás, természetesen mindig a kikutatott eredményekkel egybehangzólag és sohasem ezektől független önálló magyarázattal. Itt kutatás helyett, mely a többi specialis tudományok feladata, magyaráz a már megtörtént kutatás kész eredményeinek alapján. Másrészt egybefoglalja az összes tudományok eredményeit egységes, hatalmas rendszerbe s iparkodik az egész valóság igaz képét, egységes, rendszeres világképet adni. Itt a kutatás helyett egybefoglal, egészszé kapcsol, rendszerbe alkot.

Világos, hogy a fentemlített kiegészítő tevékenység mindig csak bizonyos kikutatott eredményekre irányulhat. Ilyesmitől elvonatkozva, nem is létezhetik. Csak valamit lehet kiegészíteni. És az emberi szellem, mikor önállóan, függet-

lenül elmélkedett a tér, idő, erő, ok, lélek és egyéb, a specialis tudományok magyarázatlanul hagyott fogalmairól, kiegészítő munkát akart végezni, a kiegészítendő anyag ismerete, de még csak igazi tudományos szemlélete nélkül is. Czéltalan munka. eredmények nélkül. A kiegészítés csak ismert, jól átértett s egészen magunkévá tett anyagon történhetik. Ezért minden józanabb bölcselő, ki tényleges eredményeket mutatott fel, nem az elmélkedésen, nem a kiegészítésen, hanem specialis tanulmányon, a kiegészítendő kutatásán kezdte munkáját. Találóbbr példát a modern lélektanál nem adhatunk. Tekintsük csak például Wundt, Fechner, Taine ez irányú munkálkodását. Wundt a physiologia, Fechner a physikus matematika, Taine a történelem és ethnographia, ez egyedi psychologiák specialis kutatásán kezdte. Így vagyunk a szép philosophiájával, az aesthetikával is. Itt is több irányú specialis kutatáson kezdhethetjük, azokon t. i., a melyek több-kevesebb kapcsolatban vannak az emberi elme aesthetikus tevékenységével. Így lehet a specialis kutatás e téren *physiologiai*, *psychologiai* és *historikus*. E hármassal, a historikusba beleértve az ethnographiait is, azt hisszük, ki is merítettük a szép specialis kutatását.

Hogy a szép physiologiai kutatás tárgyát képezheti, ma sokkal kevésbé szorul bizonyításra, mint régebben, mikor akadt oly aesthetikus is, ki a szép érzéki alapját egyáltalán tagadta. Plato csak a nem-érzéki ideákat tekintette szépnek, s Hegel is, bár az érzékin átsugárzó eszmét látta szépnek, csak a költészet külalakjában, a rhythmusban talált érzéki illatot (der erste und einzige sinnliche Duft). Magáról az érzéki kellemesről, az érzéki szépről alább fogunk szólni, itt csak rá akarunk mutatni a szép fogalmában rejlő physiologiai elemre, a szép physiologiai oldalára.

Ha a szép meghatározásain végig tekintünk, úgy hamarosan két nagy csoportra különíthetjük el. Az egyik a szépet

objectiv fogja föl, absolut voltát hirdeti. A másik subjectiv s rámutat a szép relativ elemeire. Az objectiv felfogás a régibb s mondhatjuk metaphysikai, a subjectiv az újabb s a criticismus szülötte. E subjectiv felfogás már Locke-nál feltalálható, s élesen nyilatkozik Kantnál. Nem akarunk itt hosszas metaphysikai nézetek, vélekedések birálatába bocsátkozni s azért csak Kantra hivatkozunk, mint a legnagyobbra.

Kant három művében foglalkozik a széppel:

De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis, 1770-ben tartott tanári értekezésében a tért s időt kutatva, kimondja, hogy e kettő subjectiv szemlélet s nem objectiv valóság, hogy tér s idő csak érzékiségünk formája, mai nyelven: érzéleteinknek rendje, rendezésmódja, elrendezése. Kant csak ennyit mond, de ebben csirája van azon gondolatnak, hogy, ha a tér, idő csak érzékiségünk formái, akkor az e tér s időben megjelenő szép szintén érzeki valami. Legalább mi ezt ott olvassuk gondolatban a tanári értekezés utolsó szavai után, mint elmaradhatatlan következményt. Ebben tehát Kant voltakép a szépről nem is szól, mindamellett fontos következtetések csirája leledzik ez értekezés mélyén a szépre vonatkozólag.

Tényleg a széppel foglalkozott a már 1764-ben megjelent értekezésben: Über das Schöne und Erhabene, melynek már czime Kant aesthetikai felfogásának lényeges vonására utal, feltüntetvén, hogy a szépet és fenségést egymás mellett külön létezőknek s nem a szép fajanak tekinti a fenségést, de mely művének tényleges eredményei befoglaltnak az 1790-ben megjelent *Kritik der Urtheilskraft* első felében, mely első rész valóságos aesthetikája a *Kant*-philosophiának. Nem akarjuk itt nagy vonásokban sem ismertetni ez aesthetikát, csak ráutalunk néhány tételére, melyekért egyáltalán itt Kanttal foglalkozunk. Több helyen kiemeli a szép *subjectiv* oldalát. Az aesthetikus ítélet mindig a

tetszés, nem-tetszés subjectiv érzésén alapszik. Bár hangsúlyozza az általános érvényűt, kimondja, hogy ez mindig az egyéni ítélet subjectivitásában jelenik meg. (Die Allgemeinheit des Wohlgefallens wird in einem Geschmacksurtheil nur als subjectiv vorgestellt). Ime, e nagy gondolkodó már *alanyi érzésre* utalt a szép vizsgálatánál. És az újabb aesthetikusok mindinkább kiemelik a szép érzésbeli alapját, sőt mivoltát. Csak Lotze-ra, vagy Kirchmannra utalunk, ki az érzést a szép tartalmának (Inhalt des Schönen) nevezi s kinek aesthetikája ép ebben találja egyik főjellelvonását. A naturalisták, természettudósok természetesen még inkább s egyedül az érzést hangsúlyozzák. A darwinistáknál s a modern tudományos felfogásban a szép nem objectiv valóság, sem objectiv tulajdonsága a tárgyaknak, csak *subjectiv érzés, mely bizonyos tárgyak ránkhatásakor mibennünk e hatás eredményeként előáll.*

Tehát alanyi, tehát érzés. Hogyne képezhetné ez a physiologiai kutatás tárgyát. Sőt első sorban csak ezt. Csak ennek eredményei számbavételével indulhat meg a lélektani s történet-néprajzi kutatás.

A szép physiologiai kutatásában, a *«physiologiai szép»* vizsgálatában különösen egy név magaslik ki a többi közül s ez: *Helmholtz*. Ő kutatta először s ő ismerte fel a physiologia s aesthetika határos, szomszéd területeinek fontosságát s ő vette először szemügyre a tudományban e mesgyés, részben közös vidékeket (Grenzgebiete). Alapvető, kettős irányú munkásságáról bőven fogunk szólni.

E physiologiai kutatás végső szálaival már átnyúlik a psychologiaiba. A *«psychologiai szép»* vizsgálatánál ismét különösen egy név emelkedik ki alapvető munkásság érdemével: *Fechner Gusztáv Theodor*, kinek egész új fejezeteket köszönhet az aesthetika.

A történet-néprajzi kutatás, ez az idő és hely szerint

egyedi psychológiák ismerete, az előbbivel szintén szoros kapcsolatban van. *Műtörténelem s néprajz* nevek alatt szerepel. A «*historikus-ethnographiai szép*» kutatásában s ragyogó leírásában különösen megemlíthetjük *Tainet* és *Brandest*.

Mind a három irányú kutatás inductív, a tényekből, az egyes, különös tapasztalati esetekből vonjuk el az általános érvényű elemeket: a természeti törvényeket, vagy korés jellemvonásokat. Ezt az inductív aesthetikai kutatást érti Fechner is a *die Aesthetik von Unten* alatt, szemben a *Schelling, Hegel*, sőt *Kantra* értett *Aesthetik von Oben*-nal. (Vorschule der Aesth. I. k. I. feje.)

Az utóbbi módszer követői csekély tényleges eredményeket mutattak fel, s azt nem annyira deductív, mint inkább rendszertelen, esetleges inductiók útján. *Ma már csak a fent ismertetett inductív eljárásnak van létjoga. A szép fogalmi tisztázása csak bevezetése lehet az ily kutatásnak*, melynek végeztével marad tere az elmélkedésnek is. A régi iskola fogalomrágódásai, szórszálhasogatásai helyett ez a *tudományos aesthetika* fogalma, ez a *jövő aesthetikéé*.

A szép mivolta, fogalmának köre, viszonya a jó s igazhoz, az emberi elme működésének hármias iránya: az ethikus, aesthetikus és tudományos tevékenység körvonalozása képeznek ily aesthetika bevezetését.

A kutatás első két terén mozog jelen dolgozatunk, a physiologia és psychologia foglalkozván az érzésekkel. E téren természetesen nem szabályokat, hanem törvényeket keresünk, a műalkotás és élvezés, vagyis *az egész aesthetikus működés törvényeit, psychikáját*.

Ha metaphysikai nézetekről szólunk, nem érv akar lenni a törvény mellett, csak illusztrálása a törvénynek, melyet íme, ez vagy az már körvonalozott sejtése vagy finom érzése következtében.

Így természetesen, önállóan, függetlenül tekintve az aesthetikát, bizonyos mértékben kiválik a philosophia heterogén tömegéből, mint kiválott már a lélektan, a psychologia, melyből már ismét némi részben kivált a lélekphysika, a psycho-physika.

Kell is, hogy mindezek lassankint kiváljanak. Hajdan a philosophia «tudomány»-t jelentett, s heterogén anyagában megvolt csirája a mai összes tudományoknak. Lassankint kiváltak belőle. Először a természettudományok, a tág értelemben vett physika szakadt le anyja kebeléről, majd a jog- és társadalmi tudományok s a theologia. Korunkban mondhatnók mind odahagyta, s a philosophia megmaradt kiegészítőnek, egybefoglalónak, mint említők, s neki tulajdonítják némelyek a tudományokat létrehozó megismerő erőnek s a megismerés és formáinak vizsgálatát. Mi azonban azt hisszük, hogy tényleg, bár nincs kijelentve, már rég elszakadt a logika s követheti az ismerettan, a gnoseologia, vagy epistemologia is. Ilyen értelemben ma a philosophia csak gyűjtőszó a logikára, psychológiára, gnoseológiára, etikára és aesthetikára, mint «philosophiai disciplinák»-ra, holott e disciplinák egyesei nagyon elütnek egymástól mind módszer, mind eredmények dolgában. lévén egy részük természettudományi, tapasztalati alapon kétséget kizáró, positiv törvények összegezése, más részük meg gondolkodás-szabályok vagy erkölcsi meggyőződések, conventiók birálatos gyűjteménye.

Ránk nézve az a fő, hogy a régi aesthetika helyett körvonaloztuk a modern aesthetika körét, szerepét, viszonyát a tudományok mindenségében. Belehoztuk a specialis kutatást az elmélkedés helyett, a «von Unten» inductióját, a «von Oben» deductiók elmélkedések helyett. Tettük mindezt azért, mert erre tanít a tudományok haladása, erre int sok nagy gondolkodó.

Bővebben foglalkoztunk ezekkel, mert mindez csak

emeli kutatásunk tételének jelentőségét, a szép érzéki, érzésbeli alapját.

Végül megjegyezzük, hogy e tájékoztatóban adott felosztása az aesthetikai kutatásnak sajátunk s fő kiválósága, hogy nem esik sem a darwinista, mérő physiologus aesthetikusok (Grant Allan), sem Taine-ék vagy Fechner-ék egyoldalúságába, megmaradva elfogulatlanul az általános, részreahajlatlan állásponton.

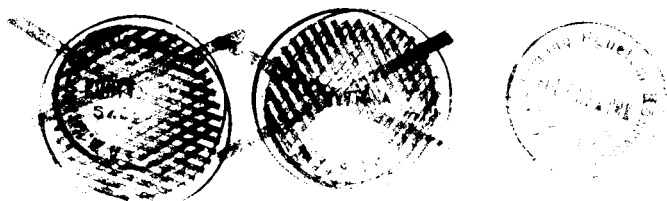
A mi most már a kutatás e hármás iránya alapján felépült tudományrendszerrel illeti, mellette, a historikus-ethnographiai kutatással kapcsolatban, mint rokontanulmányok szerepelhetnek a különféle *művészettanok*: architectura, plastika, festészeti technika, zeneelmélet és poetika, a különféle anyagú művészetek műszabályainak e codificatiói, de természetesen mindezek kívül esnek a szorosán vett tudományos aesthetika keretén. A tudományos aesthetika tárgya a szépézés, melyet vizsgal első sorban physiologiai és psychologiai tekintetben s ezt közelebbről *aesthetikai aestheseológiának* nevezhetnők; másodsorban vizsgálja változataiban, a különféle korokban és népeknél s ez az aesthetika archeológiája, *a szép története, a műtörténet, s a szép ethnographiája: az aesthetikai folklore*. Ha aesthetikai tudományok gyűjtőnevével élünk, *a különféle művészettanokat* is hozzátehetjük ezekhez függelékül.

A mi pedig e kutatás kezdetére, a physiologiai alapvetésre vonatkozik, a szép érzéki voltát illetőleg érdekes adalékul jegyzem meg, hogy ép Baumgarten-nál, az elsőnél, ki e szót használja, az aesthetika az érzéki megismerés, az érzéki szemlélet tudománya, szemben a logikával, a szellemi megismerésével.

Az aesthetikai érzésekről általában.

Az érzést sokféle gondolkodó sokféleképp határozta meg s mégis mindig maradt benne valami titokzatos elem, mely ingerelte a szellem tudásvágyát s a kutatás új meg új tárgyául szolgálhatott. Az elvont speculativ gondolkodók elmondták a külső belsőülésének, a külvilág és belvilág kapcsolatának. Mindez mond valamit, de korántsem határozza meg az érzés lényegét. Hogy itt azonban csakugyan *a külvilág hatásáról* van szó, *az individualis világokra*, erre nézve érdekes illusztráló adalék a magyar nyelv *ézés* szavának etymonja, mely keletkezésével ép a külső világ érintésére utal. *A külvilág hatása* belső világunkra, mondhatjuk realisabb nyelven, *idegrendszerünkre*, mert testünknek ez a szerve van hivatva ily hatások felvételére. Itt kutatás tárgya lehet *a hatás* és *az idegrendszer* s ennek *működése*. A külvilág, a létező valóság, a mai tudományos felfogás értelmében, nyugtában nem hathat reánk. Ez nagyon is természetesnek látszik ma, s mégsem olyan magától érthetődő — valami specialis esetekben. A tárgyak is például, melyeket nyugtokban látunk, csak bizonyos molecularis mozgások folytán láthatók. A külvilág hatása ép változásaiban, mozgásaiban van. Csak a változó, a mozgó valami hat reánk, legyen bár e mozgás akár tömegi, akár molecularis. Mi *csak változásokat, mozgásokat* fogunk fel, ám ezekkel úgy-ahogy megismerjük, legalább megismerni véljük a tárgyak létező valóságát. Innen természetes, hogy csak az létezik reánk nézve, a mi reánk hatással van. Volt idő, mikor sok emberre nézve a villamos szikra és általában e specialis molecularis erő nem létezett, vagy csak olyan, a maitól eltérő egész más felfogásban, a melyet az égbolt cikázó vonalai adtak.

Az idegrendszer e mozgás-hatásokat végkészülékeivel,

melyek bizonyos ily hatások iránt érzékenyebb alkotásúak, felfogja, bizonyos egyoldalúságban fokozza, azaz saját magára nézve érezhetőbbé teszi s eltovábbítja bizonyos központi szervbe, hol minden ily mozgás-hatás valamely agysejtben véget ér. Az idegrendszer tehát mit tesz a mozgás-hatással? Bizonyos idegmoleculáris mozgássá alakítja. Tehát nem csupán, hogy csak mozgásokat érzünk meg, hanem még maga az érzés, a testnek a külső hatás következtében előállott állapota, mint a régiek már definiálták az érzést, ez az állapot is *mozgás*. Nem is lehet más. Állapotai csak változásaiiban lehetnek a testnek, értve a különböző állapotok alatt a különböző érzéseket. A mozgás és érzés bizonyos tekintetben azonos. A külvilág mozgása bennem érzés lesz, az én érzésem pedig csak idegrendszerem moleculáris változása, mozgása, munkája. Érdekes példa, illetve adalék erre nézve a francia *mouvement* szó, mely érzést, mozgást egyszerre jelent. A kedélymozgalom stb. . . némiképp szintén idetalálnának.

Milyen lehet az érzés, eltekintve most quantitativ és qualitativ különbségektől? Régen felismert két faja *a kellemes és kellemetlen*. Ezekről szólva, bővebben kell foglalkoznunk *Grant Allan «Physiological Aesthetics»* művével, mely ép az érzést veszi alapul s mondhatnók a merő idegizgalmi állapotokból magyarázza az aesthetikus működést. Greguss Ágostunk aesthetikai előadásaiiban, melyek Rendszeres Széptan címmel láttak világot, kevés tudományos körültekintéssel, de sokszor alig találó szellemes paradoxonokkal igyekezik czáfolni e physiologiai aesthetika tételeit. Mi itt csak Grant Allan-nal foglalkozhatunk. Szerinte a kellemes s a kellemetlen érzés, az élvezet és fájdalom kapcsolatos a szervezet fentartására és szaporítására működő czéllal. Minél megfelelőbb erre nézve, minél jobban előmozdítja ezt, annál kellemesebb, annál nagyobb az élvezet s minél kevésbé szolgál annak a czélnak, annál kellemetlenebb, annál nagyobb

a fájdalom. Minden működés, melynek czélja az önfentartás: *munka*, mely e cél elérése után is tart: *játék*. A játék ennyiben czéltalan, de különben czélja az élvezet. Ezek után kétféle játékot különböztet meg: a mozgó idegeket: activ, s az érzőket: passiv; s ez a *passiv játéka az érző idegeknek az aesthetikai érzés*. Mindenesetre rendkívül érdekes magyarázata a szép érzésének. Czéltalan játék, de melynek mégis czélja az élvezet. Íme itt találkozik *Kant érdek-, haszonnélküliségével s célfogalma híján való czélszerűségével*. Ugyancsak így gondolkodott *Schiller*, mikor a játékban (*Spiel*), mely az «erők fényűzése»-ként (*Luxus der Kräfte*) tűnik föl, látta a művészet csiráját (Über die ästhetische Erziehung des Menschen, 27. Brief). E gondolat elevenedett meg határozottabb alakban *Spencer Herbertnél* is, ki *játéknak*, «felesleg»-nek (superflu), a működések feleslegének, bizonyos *túltengésnek egyellen haszont nem néző* működésnek mondta az aesthetikus tevékenységet, mely nem hódol az utilitarianismus elvének. Különben a szép mivoltának e vonására rámutatott már *Aristoteles* «*semmi hasznot nem hajtó tetszés*»-ével. Grant Allan meghatározásához közel áll *Darwin* felfogása, a mint ez «*Az ember származása és az ivari kiválás*» (Descent of man 1871) híres könyvében a Szépérvék czim alatt olvasható. Darwin is mint *érvőidegeink természetéből* folyó tényt veszi, hogy bizonyos színek, formák, bizonyos hangok az embernek és sok alsóbbrendű állatnak is tetszenek, mások nem. Például a kolibri is tarka tárgyakkal ékesíti fészket. De a «szépérvés» az állatoknál *leginkább, mint a «másik nem csábítója»* szerepel «*a párvás idején*» az udvarlás- és versenyben. (Descent of man I. köt III. fejezet: Szépérvék). Az első ének, a kezdetleges zene, az első dísz a testen, az első szenvedélyes hangok e czélnek szolgáltak. A test szépsége iránt való érzés itt leli alapját: a versenyben. *A szépérvés s a nemi érvés*

kapcsolata physiologiai tekintetben, véleményünk szerint nem csekély érv az ily felfogás mellett. A physiologia szoros összefüggést állapít meg az idegrendszer és a nemi érzés, sőt a nemi szervek között. Egy szerve sincs a testnek az idegrendszerrel ily szoros kapcsolatban, mint ez. Izgalma az idegrendszer izgalma s az idegrendszer izgalma legerősebben rajta nyilatkozik. Ily hatalmas befolyása lévén az egész idegrendszerre, ennek aesthetikus tevékenységében is erősen nyilatkozik. De hisz maga az aesthetika is kiemelte mindenkor a szép és szerelmi érzések szoros kapcsolatát. A szerelmi érzések túlnyomó szerepe az aesthetikus érzésekben, a műalkotásokban szintén e mellett szól. Érdekes kapcsolatot látunk *Schopenhauer*-nek a nemi szerelemről szóló elmélkedései és a szép érzés közt. Schopenhauer szerint a szerelemben a faji, a fajfentartó ösztön a két fél által mindig *a jellemző, faji typus* megalkotására törekszik, ezt keresi. Az egyik fél ép a hiányainak megfelelő kiválóságokat keresi és szereti a másik félben, hogy együtt *tökéletes faji typust* alkossanak. Ez megint visszaatal a *wolfianusok* »tökéletes» szépe s előre a *Taine*-féle *jellemzetes* szépre. Hisz a szerelmi érzés is öntudatlanul a faji typus jellemzetes, tökéletes kifejezésére törekszik. Azonban bármily gyönyörű gondolatsort indítottunk meg, bármily mély betekintést engednek ezek a szép érzés titokzatos világába, s bármily érdekes találkozásokkal illusztrálják azon elvet, hogy az emberi értelem több oldalról nézte a tárgyakat, több szempontból élven abstractióval, nyert fogalmakat, melyek közt különbséget tenni hány szellem, mily munkával törekedett. míg végre több oldalról kutatván, egybefolytak azok és csak egy valóság másolatainak bizonyultak; — mégis kénytelenek vagyunk abbahagyni s visszatérni tárgyunkhoz megjegyzevén, mire itt természetesen tekintettel úgy sem lehetünk, hogy a nemi érzéssel való kapcsolatbáhozatalban a szépre nézve semmi lealázót

nem találunk; hiszen a legkedvesebb, a leggyöngédebb, a legszenvedélyesebb és a legszebb műalkotások forrása lehet. Csak fejlettebb felfogás képes az embert egész világával egy nemes, a legnemesebb állatnak tekinteni.

Grant Allan szerint szépek a kellemes, rútak a kellemetlen érzést keltő tárgyak. Közlelbbi meghatározásáról alább szólunk.

Szerintünk minden érzés *vagy kellemes vagy kellemetlen*. A kellemes ismét a szerint, hogy *az életműködésekre előmozdítólag hat vagy sem: jó vagy szép*. A kellemetlen pedig rossz vagy rút. Ebben megvan mind a jó összes vonása, mind a szépé. *A jó a hasznos kellemes inger. A szép a hasznot nem hajtó kellemes inger*. Ellentéteik természetesen a rossz és a rút. Azt hiszem e physiologiai rokon vonása, t. i. a kellemes volta a jónak és szépnek okozta összekeverésüket, elcserélésüket a köznapi nyelvhasználatban, továbbá egyes aesthetikai rendszerekben (Herbart, Greguss) sőt egész világnézetekben (a görögök *καλοκαγαθία*-jának aesthetiko-ethikus felfogása).

Első sorban tehát az ilyen haszonnal nem járó cél-talan kellemes érzések volnának az aesthetikai érzések. *Az ily aesthetikai érzéseket «szép érzés»* név alatt ismerjük. *A szép érzék*, mely szószoros értelmében, mint érzék nem létezik, rendes használatában a fent említett szép érzések iránti fogékonyságot jelenti. Csak képiesen mondhatták egyesek belső érzéknek (Greguss).

Aesthetikai érzések gyűjtő neve alá foglalják azonban sokan az aesthetikai tevékenység tárgyát képező érzéseket, pl. a szeretetet. Így értve minden érzés aesthetikai többé-kevésbé. Ekkor pleonasmus a kifejezés. *Lotze* egész fejezetkét szentel ennek: *Alle Gefühle gehören dem Gebiet der Aesthetik an* — czímmel.

Az érzés gyűjtő neve alatt gyakran igen sok mindent

értenek az egyszerű érzéklettől kezdve a legbonyolultabb érzelmekig. Ezek elemzése, tisztázása ép e munka feladata lesz, most csak fokozati viszonyukat adjuk e sorban: *érzéklet, érzet, érzés, érzelem* vagy érzemény. Mindez benne foglaltatik gyakran a heterogén tartalmú gyűjtőtermészetű érzés szóban, különösen a közhasználatban s különösen a mi nyelvünkben. Az érzés a fennebbiek szerint bizonyos hatás felfogása idegrendszerünkkel. A közvetítő szerepet az ideg említett végkészülete játssza: az érzékszerv s ezzel áttérhetünk az érzékekre. Ezzel is úgy vagyunk, mint az érzéssel, ez alá is sok mindent foglaltak egybe. Brillat-Savarin külön nemi érzéket különböztetett meg. Mások beszéltek helyérzékéről. S bár általában ma is csak öt érzéket különböztetünk meg, a tudomány szól az izomérzetekről, hőérzetekről, szervi érzetekről, cenaesthetikus érzetekről s közérzetről. Az utóbbiakról, fontos szerepükről bőven fogunk szólni.

Az öt érzék aesthetikai értékét ép az adja meg, a mit fennebb kiemeltünk, hogy t. i. önfentartásunkra célzók-e vagy sem, hasznot hajtók-e, vagy sem? Azok lesznek *aesthetikai érzékek*, melyeknek önfentartásunkra nézve előmozdítólag hatni, nem céljuk. S itt ismét érdekes kapcsolatot vélünk találni a szép és a nemi érzések között. Azok aesthetikaiak, melyek nem önfentartásunkra törekednek; de ezek nagy részben olyanok, melyek fajfentartásunkat célozzák. Nem az egyén, hanem a faj javára törekednek. Az egyénre nézve, mint szépen fejti ki *Schopenhauer*, a faj érdeke haszna, a szerelem ösztönében, mint az egyén élvezete tűnik fel, s mint ilyen ingerel s mint ilyenre törekszik rá *az* egyén. A mi az önfentartást célzó érzésekre nézve tehát *az egyén haszna*, mondhatnók a fajfentartást célzókra nézve *az egyén élvezete*. Ime oda bukkantunk ki ismét, hol *Grant Allan*-nál időztünk, céltalan játék, melynek *merő célja az élvezet*. Mindez újabb világot vet az érzések homályába s azt hiszem,

e két elemi ösztön, az ön- s fajfentartó ösztönre való visszamenetel valószínűleg a szépérzések legeredetibb, kezdetleges formáira tapogat vissza.

Térjünk vissza az öt érzékre. A fennebbiek alapján már két csoportot különböztethetünk meg közöttük. Az egyik a csekélyebb, a másik a nagyobb aesthetikai fontosságú. Az első: *a tapintó, ízlő, szagló*; a másik *a halló és látó* érzék csoportja. Az elsőt alsó, a másikat felső érzékek csoportjának is nevezik.

Az alsókat jellemzi az érzékelendő tárgygyal való *közvetlen* érintkezés; mik a felsők a tárgyakkal közvetlenül nem érintkeznek. érzékelésük *közvetett*, bizonyos mozgásokra alkalmas, azokat továbbító közegek játszsák a közvetítő szerepet. Az alsók jobbra *gyakorlatiak*, gyakorlati szükségletek fedezésére; a felsőket nevezik ellentétül elméletieknek, szerintünk, helyesebben mondhatjuk *nemcsak gyakorlatiaknak* s a mennyiben főrészüik van a képzet-világkép megalkotásában, *értelmieknek* is. Az alsók *éreztetik önmagukat* is érzékelés alkalmával, a felsők normális s egészséges körülmények között: *nem*. Mindezek alapján nevezik az alsókat *alanyiaknak*, a felsőket *tárgyiaknak*. Amazok alanyiak, mert közvetlen érintkezést kívánnak, mert az egyén gyakorlati szükségleteit szolgálják, mert éreztetik önmagukat. Em Ezek tárgyiak, mert közvetett érzékelést végeznek, mert a világ képét jobbra ezek alkotják meg, mert nem éreztetik önmagukat.

Elkülönítésük ily szigorúan természetesen nem létezik, csak az első különbség, a közvetett s közvetlen érintkezés föltétlen. A többire nézve pl. a felsők is lehetnek gyakorlatiak s az alsók is lehetnek a világkép megalkotásának tényezői, kiválóan így van a tapintásnál, mely a szemnek nagy támogatója a térszemlélet megalkotásánál.

Mi főleg *a felsőkről* fogunk szólni. Ezek a tulajdonképi *aesthetikai érzékek*. Közvetetlen érzékelést követelnek

s így lehetséges ezeknél, mi az alsóknál nincs meg, a kerekb, egységesebb képérzéklés, mely felidéződésével, az emlékezettel s képzelettel bő anyagát adja a művészetnek.

Nem állítjuk, hogy a többieknek egyáltalán ne volna aesthetikai szerepük. Nem, csak *elenyészően csekély fontosságú*. A friss víz, a hús nyári éj, a selymes mohágy, a dobogó kebel, a kandalló mellett ülés, a virágillat kellemességét nem tagadjuk meg. Ám ezek mind jobbára nem emelkednek felül az *érzéki-kellemes* körén s így a művészetnek inkább segédeszközeit nyújtják csak.

Czélunk tehát a szép érzést keletkezésétől kezdve vizsgálni, *a hatást, az ez előidézte érzést s ennek combinatioit s complicatumait*. Hogy az egyszerű érzékletet szintén meg kell vizsgálnunk s csak innen mehetünk tovább, világos. Már a régi Locke-féle mondás: Nihil est in intellectu, quod non fuerit ante in sensu e mellett szól. Minden hatás érzékeinken át hathat. érvényesülhet rajtunk. Az elme tabula rasa születéskor s minden későbbi anyagát, képzetait érzékein keresztül nyeri. Ősi tulajdona csak ezek rendezése, s e rendezés módjai képezik az elme általános sajátosságait, általános formáit. Alapját veté e gondolatnak *Locke Inquiry on the human understanding* (1690.) mélységes művében s kifejtette *Kant*, úgyszólván folytatta Locke munkáját, a *Kritik der reinen Vernunft* (1781) mélyreható elmélkedéseiben.

Az aesthetikai érzéstan, vagy a physiologiai- psychologiai aesthetika alapterve.

Kutatásunk tárgya tehát az összes aesthetikai érzések, kezdve a legegyszerűbb érzéki-kellemes érzéklettől a legbonyolultabb érzelmi complicatióig, mint pl. a tragikus érzés ikerpárja. Törekvésünk *aesthetikai érzéstant* adni. Ezt értjük *az aesthetikai érzések psychológiája* alatt.

Kutatásunk beosztásánál, mivel eddig is az érzéki alaptól indultunk ki, azt hiszem, legjobb lesz az érzéki felfogás szerint elindulnunk és haladnunk.

Először tárgyaljuk *a felfogandót*, azután *a felfogót*, s végre *a felfogást* magát, a voltaképeni érzést. A felfogandó *az inger*, a felfogó *az idegrendszer* s a felfogás *az érzés*. Beleértve itt az érzés szóba természetesen az egyszerű érzéklettől kezdve a legbonyolultabb érzelmi állapotokig tartó sort egészen.

Az inger kutatása volna: *a physikalís*, a szoros értelemben vett physikalís rész.

Az idegrendszer vizsgálata: *az anatomikus és physiologikus* rész. Az anatómiai vizsgálná *a nyugvás* állapotában, szabad szemmel, illetve más szó hiján, *macroscopice*, a physiologiai nyugvás állapotában *microscopice* s *chemiailag* és *működés* állapotában.

Végre a tulajdonképeni érzés vizsgálata: *a physiologia* további és fontosabb része: az érzésnek, mint *idegműködésnek*, mint *életműködésnek physiologiája* és pedig fokozatosan vizsgálva, mint alakul át a külső merő physicalís ingerhatás physiologiai érzékletté: központi percipiált idegizgalommá. Hogy lesz tehát mindenekelőtt a physicalís hatás már a megfelelő *végkészülékekben*: *az érzékszervekben* ép a felfoghatás kedvéért átalakítva *idegizgalmakká*, hogy *vezetődnek* ez izgalmak a központi szervbe s hol érnek véget, hogy rendeződnek s mint *válnak tudatossá* s mily *változásokat* hoznak létre a központi szervben, melyekkel a következő új ingerhatásoknak számolniok kell, mert az életműködések folytonossága a központi izgalmakra is érvényes s minden új izgalom mintegy berendeződik a többi közé. — Különös figyelemmel keresve már itt mindenütt, hogy *mily ingerek kellemesek már az érzékszervekre, e készülékek sajátos alkotása folytán*, továbbá mily és egymást mint

követő ingerek kellemesek az izgalomvezetés, *az idegműködés szempontjából* s végre a térben és időben megjelenő, előző és következő, egymás mellett felhalmozódó *ingerek milyen viszonya kellemes* a központi szerv működése, *a könnyű és jóleső felfogás szempontjából*. Folytatólag az érzés vizsgálata a tulajdonképeni *psychologia*, a mennyiben már az utóbbi része a physiologiai kutatásnak is annak vehető. Általában megjegyezzük, hogy a physiologia s psychologia szoros kapcsolatban van egymással, hogy e kapcsolat csak fokozati eltérést mutat. Az átmenet ép ezért nem határozott. Bizonyos szempontból a physiologia psychikus része és a psychologia egy egésznek képez. A központi idegrendszer physiológiájának *valóságos része*, koronája, betetőzője a psychologia.

Az érzés további vizsgálata tehát: *a psychologia*. Itt mindenekelőtt külön tárgyalandók az ide vágó *elemi psychikai működések*: az érzéklet, hangulat, kép, képzet fogalom, nyelvrendszer, kiemelve ezekben az érzés, gondolkodás, akarat mily arányban összejátszó működését. Azután szólunk *a kapcsolatos psychikai működésekről*, az associatív jelenségekről. Bonczoljuk végre *a műalkotás s műélvezés*, tehát *az egész aesthetikai tevékenység psychikáját* s iparkodunk keresni ez érzések *végső forrását*.

A physikus, anatomicus és physiologiai részben főleg csak az elveket fogjuk megadni, melyek itt tekintetbe jöhetnek s kiemelvén a szempontokat, ismertetni fogjuk e szempontokból azon jelenségeket s tüneményeket, melyekre később fontos vonatkozásokat találunk. Egyszerű reproductiójáról bizonyos természettudományi munkáknak itt szó sem lehet, czélünk egészen más, mit fennebb kitűztünk. A természettudományokhoz fordulunk, mert itt a *Helmholtz* elnevezte *határos tudományterületeken* mozgunk. Physiologia és aesthetika itt körülbelől oly viszonyban állanak, mint a Rómaiak Tör-

ténete s az Általános Jogtörténet. Részben közös területűek. Az egész *érzéstán*, a milyen érdekes magára nézve s a milyen fontos szellemi s anyagi, de főleg szellemi életünkre nézve, hiszen az egész művészi tevékenység, a tudományok s irodalmak véghetetlen birodalmi mind ezen alapulnak; mondom, az egész érzéstán ily határos tudományterület, benne a physiologia egy része, benne az aesthetikáé, benne az ismerettané, stb. s tán ép ezért volt oly sokáig parlagon e mesgyés határ, e zug, mely félreesett a többi részekről, kutatás, vizsgálat nélkül. Csak újabban irányult rá a figyelem physiologusok és psychologusok körében. Külföldön *Helmholtz* irányozta rá először a figyelmet. Nálunk ép *Helmholtz* nyomán *Greguss Gyula*, e tekintetben ránk nézve igen érdemes, ép ráirányító, úttörő munkájánál és szerepénél fogva becses «Határkérdések a szép- és természettudomány között» című s 1868. évi április 29-én a Kisfaludy-Társaságban elmondott székfoglalójában. (Kisfaludy-Társ. Ért. IV. k. 186⁷/₈—186⁸/₉.)

Dr. Pekár Károly.

EPIKUROK TANA AZ ÉLVEZETRŐL.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Az antik ethika jelentősége.

Azoknak, a kik a bölcészet történelmét kutatják, jó okuk van arra, hogy az ethikai rendszerekre nézve is újból meg újból különös figyelemmel forduljanak az antik tudomány felé; mert el lehet mondani, hogy az egész középkoron át és csekély kivétellel a modern tudományban is az ethika tudományos tárgyalása és felfogása a görög speculatio hatása alatt állott és gyakran épen csak annyi eredményt tüntetett fel, hogy egyszerűen felszívta magába ez utóbbinak eszméit. Még a reformatio korszaka is, mely pedig az antik felfogással ellentétben álló erkölcsi elvét oly bámulatosan át tudta vinni az életbe, hogy önmagában befejezett egészet látszott képezni, tudományos tekintetben Melanchthonban, a ki a reformatiót a tudomány terén képviselte, meghódolt Aristoteles előtt. A legutóbbi időben Németországban, különösen Trendelenburg óta Aristoteles újból határozottan tekintélynek fogadják el az ethico-politikai összefogásra nézve, míg a legifjabb olasz iskola — élén Mamiani gróffal — egészen Plato befolyása alatt áll. Olaszországra nézve folytatását jelenti ez azon bölcséleti iránynak, a melyet ott Gemistos Plethon (1355—1452) alapított meg, s a mely virágzásának első korszakát a florenczi akadémiában érte el Marsilius

Ficinus alatt (1433—1499), a ki ezen akadémiának első elnöke volt. Még Amerikában is Plato felé fordul a tudományos világban az érdeklődés, a mi kitűnik abból, hogy ott külön folyóiratot alapítottak (a St.-Louisban megjelenő «The Platonist»), a mely kizárólag a Plato-féle bölcsészet kutatásának szolgál. A kisebb antik rendszereket sem hanyagolták el. A stoicismust szintén felfrissítették és követték a szellem és tudomány emberei, a kik között első sorban áll Lipsius Justus (1547—1606; jenai, majd lőweni és leydeni tanár). Még szélesebb körökben végre és még alaposabban fogtak Epikur tanulmányozásához. Így látjuk, hogy a modern tudományos kutatás az ethika terén a régi Görögországban bírja gyökereit, s az újabb rendszerek önmagukban a legfontosabbnak és legeredetibbnek azt az antik alapot tekintik, a melyen felépültek.¹

Hogy mennyire hatalmas volt különösen az Epikur-féle ethika jelentősége és befolyása, azt már az ókorból tudjuk. Epikur rendszere sem tartalmilag, sem alakilag nem volt mélyebben indokolva, tanulmányozása tehát nem igényelte az észnek oly intensiv közreműködését, mint talán Plato vagy Aristoteles rendszereé; az egész tan lényegileg csak az emberi kedélyállapotok életére vonatkozott; sarkalatos elve rendkívül kedvezett az egyéni önzésnek, a mennyiben az ember kényeztetését az emberi lélek legmagasabb állapotává emelte, s egy bizonyos lágy és derült vonás e világnézetnek

¹ V. ö. Stäudlin: Geschichte der philosophischen, ebr. u. christlichen Moral im Grundrisse, a ki a 4. és köv. lapon ezeket írja: «Die Griechen sind die erste bekannte Nation, welche über das Sittliche eigentlich zu philosophiren anfang, und doch haben sie schon fast Alles in der Moral erschöpft und fast schon alle denkbaren Versuche gemacht sie entweder zu begründen und systematisch zu machen, oder sie umzustürzen und ungewiss zu machen, so dass das, was in den nachfolgenden Zeitaltern vorkommt, meist nur als Wiederholung oder neue Combination desjenigen angesehen werden kann, was schon bei den Griechen vorgekommen war.»

bizonyos élenkítő optimismust kölcsönzött; mindezeknél fogva mi sem természetesebb tehát, mint hogy az epikureizmus számos művelt emberben, kikre a stoicizmus keménysége s a Plato- és Aristoteles-féle philosophia szigora visszataszító hatású volt, követőkre talált és könnyen tett szert iskolára. Hasonló okokból a modern sensualismusra és hedonismusra is termékenynek bizonyult az epikureizmus. Locke, kinek tana a XVIII. században Franciaországot is uralta, rendszerét igazi epikureikus módon fejtette ki, mivel a tudást minden aprioristikus megismerés kizárásával tisztán a tapasztalatra s az inductióra alapította; s abban is megnyilatkozott benne Epikur befolyása, hogy megkezdte az ú. n. felvilágosodás harcztát a vallás ellen s a politikában az állam czéljaként azt a védelmet állította oda, melyet az állampolgárok egymásnak kölcsönösen nyújtanak. Míg a sensualizmus a positivizmusban és az atheizmusban ma is virágzik, a hedonizmust ugyan már Kant ostorozta, de meg nem döntötte, mivel a modern világban még ma is, épen úgy, mint a római császárság idején, a társadalom egész tömegei e rendszer mellé szegődnek. Midőn a classikusok tanulmányozása újból felvirágzott, legelőször is Olaszországban támadt élenk érdeklődés az epikureizmus iránt, a melyet az idők folyamán a legbuzgóbban Gassendi Péter művelt, Epikur kitünő magyarázója és eszméinek leglelkesebb védelmezője.¹ Franciaországban M. du Rondel,² Bayle,³ Batteux és Sam. Sorbière, Angolország-

¹ Itt főleg Gassendi főműve: «De vita, moribus, placetisque Epicuri» lebeg szemünk előtt.

² La vie d'Épicure par M. du Rondel (nem Jac. Rondel, a mint tévesen idézi Bähr a Pauly-féle Real-Encykl. III. k. 183. lapján). Rondel egy humoros megjegyzéssel már hivatkozik is Gassendire, midőn a 9. és köv. lapon így szól: «. . . au lieu que moy qui écris cette vie d'Épicure pourrois ne la point écrire, quoy que j'aye l'encre, du papier, une plume, et que j'aye lu les Anciens et celle que l'illustre Gassendi a écrite . . . » és a 81. lap végén.

³ Dictionnaire historique et critique, tome trois, part. II. 377—403. l.

ban Digby voltak azok, kik részben először foglalkoztak Epikurral, részben tovább commentálták és magyarázták. Az olasz és francia befolyás következtében az epikureizmus Németországban is meglehetősen korán számos követőre és védelmezőre talált. Ezek sorát Fabricius polyhistor nyitja meg.¹ Őt követte Stockhausen M. János Keresztély, az Epikur-féle rendszerről irt önálló védiratával,² Batteux «Moral d' Epicur» című művének első fordítása már 1774-ben megjelent Mitauban; egy második fordítása e műnek Halberstadtban 1792-ben jelent meg. A kettő közé esik Brennernek «Versuch einer Apologie des Epikur» című műve (Berlin 1776.) Brenneret követték Warnekros,³ Meiners, s újabb időben még számos más író.

Epikur rendszerének e szorgos tanulmányozása már korán philosophiája egészének, különösen pedig ethikájának tüzetes megismerésére vezetett,⁴ különösen ethikájának meg-

¹ Bibliotheca Graeca, vol. III. 582—614.

² «Epicur als ein Kenner und Freund der schönen Wissenschaften wider seine Ankläger vertheydigt.» Stockhausen művének 5. lapján (megjegyzés) idézve vannak: Gassendi, Bayle, du Rondel és St. Evremont; ez utóbbinak «Oeuvres melés» II. 27. lapjáról ezeket idézi Epikuros mellett: «L'on n'a point fait l'Histoire de ce Philosophe, que l'on n'ait fait a même tems son Apologie.»

³ Apologie und Leben Epicurs. Szerző nagy buzgalommal védelmezve Epikurt, részben a «főíró», Gassendi és annak «párját ritkító, legtökéletesebb műve: De vita et moribus Epicuri, pag. 10. s köv.» nyomán, a már említetteken kívül még hosszú sorát idézi Epikur tisztelőinek: Philebus, Alexander ab Alexandro, Coelius Rhodiginus, Ericius Puteanus, Joann. Franc. Picus. Laurent. Valla. Volaterra, Baptist. Guarinus, Marc. Ant. Bonciarius, Palingenius («több költeményt írt Epikur dicsőítésére»), Don Francisco de Quevedo, St. Evremont, Bernier, Sorbière, la Mothe, le Vayer stb.

⁴ V. ö. Bayle, i. m. 394. köv.: Quoi qu'il ne nous reste aucun des ouvrages d'Epicure, il n'y a point d'ancien Philosophe, dont les sentimens soient plus connus, que les siens. On est redevable de cela

ismerésére azért, mert ez képezi az összes többi epikureikus tanok központját és czélját s így a figyelem a többi tanok háttérbe szorításával főképen az ethika felé fordult. És mégis épen az ethikában van egy lényeges pont, mely mind újabb meg újabb tudományos vitákra adott okot, a melynek tekintetében tehát a bölcsészet történelmében megállapodás még nem létesült. Ez a pont, a legfőbb jó fogalmainak meghatározása képezi vizsgálódásaink első tárgyát.

Epikur tanai.

a) *A kanonika és a physika.*

Epikur tanainak előzetes áttekintése megkönyvitendi feladatunkat. Diogenes Laërtius ismeretes felosztása szerint az Epikur-féle bölcsészet három részre oszlik: a logikára vagy kanonikára, a physikára s az ethikára.¹ Már a «kanonika» új kifejezése is arra mutat, hogy Epikur az eddigi logikától eltérő valamit törekedett nyújtani, tehát nem a fogalmaknak s a következtetéseknek rendszerét. Epikur nyilvánosan tün-
tetett azzal, hogy megvet minden dialectikai² és fogalmi meghatározást, s azt az alapelvet vallotta, hogy a philosophia nem egyéb, mint az élet boldogsága (eudaemoniája) után való észszerű törekvés;³ észszerű annyiban, a mennyiben

au Poëte Lucrece et à Diogene Laërce, et plus encore au savant Gassendi, qui a travaillé avec un extrême diligence a ramasser tout ce qui se trouve sur la doctrine et sur la personne de ce Philosophe dans les anciens livres et à le reduire en un système complet. [Itt megjegyzi Bayle, hogy St. Evremont vizsgálódásai Epikur felett Sorrazin-tól származnak, a ki azokat St. Evremont újabb műveibe (Paris, 1674.) beillesztette.]

¹ Diogenes Laërt. X. 29.: διαίρεται τοίνυν εἰς τρία, τὸ τε κανονικὸν καὶ φυσικὸν καὶ ἠθικόν.

² V. ö. Zeller: «Philosophie der Griechen» III. r. 383.

³ Sext. Emp. adv. math. XI. 169.: Ἐπικουρος ἔλαβε φιλοσοφίαν ἐνέργειαν εἶναι λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαιμόνα βίον περιποιῶσαν.

okadatulással képes bebizonyítani, hogy a gyakorlati haszon az egyedüli haszon, a mely képes az embereket oktalan képzelődésektől megóvni. Ily elvek mellett, a megismerés teoriájára vonatkozó vizsgálódások az etikára nézve csak pro-paedeutikát képezhettek, miért is Epikur a dialektikát, mint a mely eltereli az embert a dolog lényegétől, elvetette,¹ s a természettant is csak a gyakorlati haszonra való tekintettel tárgyalta. A kanonika az igazságnak csak sensualistikus kriteriumait ismeri. E kriteriumok tehát az érzékek s az ezektől függő észleletek (αἰσθησεις, φαντασίαι), a melyek bizonyos, a tárgyakból kiinduló és képekké alakított összefüggő (complex) részekből keletkeznek. Ily észleletek gyakoribb ismétlése ezeket megszilárdítja emlékezetünkben oly formán, hogy nincs szükségünk mindig újból az egyes észleletre a czélból, hogy képzethez jussunk, hanem emlékezetből is gondolkozunk és következtetünk (προλήψεις). Végül a vágnak és az utálatnak a kriteriumai az érzelmek (πάθη). Ha ezek természetünknek megfelelők (οἰκείαι), úgy kéjt, (ἡδονή) ha attól idegenek (ἀλλότρια), fájdalmat (πόνος, ἀλγηθών) szülnék. Az, hogy a physika tételei csak viszonylagos értékűek, szintén a legnagyobb világossággal kiderül. Meg kell ismerkednünk a physika alapelveivel azért, nehogy a physikai jelenségeknek a közönséges képzetekből eredő természetfeletti magyarázata által valami intéző gondviselés indokolatlan imádására s az ezzel kapcsolatos mysticismusra és félelemre indíttassunk. Azt azután, hogy Epikur épen a Demokritos-féle atomismust tartotta a legjobb természet-tannak, könnyű megfejteni. Demokritos materialismusa minden teleologikus világnézetet kizártnak tekintett és tulajdonképen csak az okozatosság híján levő véletlent ismerte el. Ezzel Demokritos az eszme és az összefüggés κόσμος-át kiküszöbölte és lemond-

¹ Diog. L. X. 31.: τὴν διαλεκτικὴν δὲ ὡς παρέλκουσαν ἀποδοκιμάζουσιν.

dott a lét tudományos vizsgálatáról. Ugyanígy cselekszik Epikur is sensualistikus kanonikájában s így a physikában ép oly kevésbé ismerheti el a világegyetemben a rendet, a tervszerűséget, az eszmét.¹ Ezért mondja Zeller:² «Valamint Epikur az egyes lényben találta meg az utolsó gyakorlati czélt, úgy Demokritos elméletileg az abszolút egyesben, vagyis az atomokban ismerte fel az eredeti valót; az ő physikája az Epikur-féle ethika legtermészetesebb alapjául látszott kínálkozni. Ha tehát már a stoikusok is követtek egy Heraklitot, úgy Epikur még sokkal szorosabban csatlakozik Demokritos-hoz. Az «a kevés, a mit az utóbbinak elméletéhez hozzátett, részben jelentéktelen, részben megzavarja az atomistikus rendszer következetes lánczolatát».

b) *Ethika.*

Epikur ethikáját — szemben versenytársával, a stoikus ethikával — rendkívüli egyszerűsége ajánlja; a legnépszerűbb alapot nyeri e tan abban, hogy kiindulási pontokul a legáltalánosabban elfogadott praemissákat igyekszik megalkotni, s a legismertebb jelenségeken épül fel. Tény az, mondja Epikur, hogy az emberek különféle testi fájdalmak, s lelki- leg azon félelem alatt tévednek, melyet bennük a természeti jelenségek s a vallási hagyományok ébresztenek. Már most az élő lények minden igyekvése és törekvése, minden, a mit választanak s a mit kerülnek, csak oda céloz, hogy megszabaduljanak a fájdalomtól és a félelemtől, mert a kéj után vágyanak, mint első és velökszületett javuk ($\pi\rho\omega\tau\omicron\nu\ \acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{\omicron}\nu$

¹ Lucretius. I. 1021. :

Nam certe neque consilio primordia rerum
ordine se suo quaeque sagaci mente locarunt,
nec quos quaeque darent motus pepigere profecto.

² V. ö. i. m. 400. lap.

καὶ σύμφυτον)¹ után. A kěj tehát egyszerűen a jó, a fájdalom egyszerűen a rossz,² ez pedig, a mint mondja, annyira magától érthető, hogy bizonyítékokra vagy indokolásra egyáltalán nem szorul.³ Mint cél tehát a ἡδονή van odaállítva; de nem megkülönböztetés nélkül minden kěj,⁴ mert vannak körülmények, a melyek között a jót rossznak s a rosszat jónak kell tekinteni. Oly kěj, a melynek következtében kellemetlenségünk támad, kerülni kell; nem kell azonban kerülnünk oly fájdalmat, a melyet csak legyőznünk kell, hogy annak árán magasabb kěj, szerezünk. A feladat tehát az, hogy a lehető legnagyobb kěj érdekében, a mely a végső cél marad,

¹ Diog. L. X. 129.: ταύτην (τὴν ἡδονήν) γὰρ ἀγαθὸν πρῶτον καὶ ἔγνωμεν, καὶ ἀπὸ ταύτης καταρχόμεθα πάσης αἰρέσεως καὶ φυγῆς, καὶ ἐπὶ ταύτην κατανῶμεν ὡς κανόνι τῷ πάθει πᾶν ἀγαθὸν κρίνοντες. — 137.: ἀποδείξει δὲ χρήται τοῦ τέλους εἶναι τὴν ἡδονήν, τῷ τὰ ζῷα ἅμα τῷ γεννηθῆναι τῷ μὲν εὐαρεστεῖσθαι, τῷ δὲ πόνῳ προσκρούειν φυσικῶς, καὶ χωρὶς λόγου αὐτοπαθῶς οὖν ψεύγομεν τὴν ἀληθῆνα.

² Diog. L. XI. 29.: πᾶσα οὖν ἡδονὴ ἀγαθὸν· καθάπερ καὶ ἀληθῶν πᾶσα κακόν. — 128.: τὴν ἡδονήν ἀρχὴν καὶ τέλος λέγομεν εἶναι τοῦ μακαρίως ζῆν.

³ Cicero Fin. I. 9.: Itaque negat opus esse ratione, neque disputatione, quamobrem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri hoc putat, ut calere ignem, nivem esse albam, dulce mel; quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmari. tantum satis esse admonere . . . et enim, quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est, necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit a natura ipsa judicari . . .

⁴ Diog. L. X. 129.: ἀλλ' ἔστιν, ὅτε πολλὰς ἡδονὰς ὑπερβαίνομεν, ὅταν πλεῖον ἡμῖν τὸ δυσχερὲς ἐκ τούτων ἐπιγῆται καὶ πολλὰς ἀληθῆνας ἡδονῶν κρείττους νομίζομεν, ἐπειδὴν μείζων ἡμῖν ἡδονὴ παρακολουθῆ . . . Cic. Tusc. V. 33.: Totumque hoc de voluptate sic ille praecepit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet, eademque ratione dolorem, ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum, itaque hac usurum compensatione sapientem. ut voluptatem fugiat, si ea majorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat, majorem efficientem voluptatem.

a fájdalmat és a pillanatnyi kéjt a szerint, hogy most értékkel bírnak, a végső célhoz viszonyítva, okosan mérlegeljük és arra való tekintettel döntsünk.

c) *Epikur tana a kéjről.*

E munka bevezetése s előzetes vizsgálódásunk oly pontnál állapodik meg, a mely pontig még nem találunk eltérést Epikur a kéjről szóló tanának historiai felfogására nézve. Most azonban, a részletekre térve rá, Epikurnál a kéjnek sajátosságos osztályozását találjuk. A kinetikus kéjt (*ἡδονὴ κατὰ κίνησιν*) már a cyrenaikusok ismerték és azt állították, hogy ez az egyedüli kéj, a mely létezik. Epikur már most a kéjnek ezt a nemét egyáltalában nem tagadja meg, de azt mondja, hogy azonkívül van még egy más, magasabb kéj, a kataszematikus (*καταστηματικὴ*). Mi legyen már most ennek a kataszematikus hedonnak a lényege? Modern nevet kapott ugyan már, mert a philosophia történelmében a «negatív kéj» nevével ruházták fel, s a kinetikus kéjt ezzel polaris ellentétbe helyezve, positiv kéjnek nevezték el. Szemügyre kell vennünk már most az ezen terminológiában rejlő magyarázatot, hogy azután visszatérjünk a szövegre, melynek értelmezéséről szó van.

Az Epikur bölcsészete feletti kutatásokban legújabbán Hirzel¹ is résztvett, az előtte e téren kifejtett összes nézetek kritikai méltatásával, s különösen a Zeller-féle fejtegetésekkel szemben új nézetet nyilvánított. Nevezetesen Hirzel Epikur tanát teljesen függésbe akarja helyezni Demokritos tanától és sokat foglalkozván a két rendszer összefüggésével, a hypothesiseknek egész sorozatát állította fel, melyeket azonban, a mennyiben Zeller ellen is irányulnak, ez utóbbi kielégítően

¹ Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften. I. rész. 363—477. lap.

megcáfolt. Minket azonban az érdekel, hogy arra, a mi minden etikának sarkalatos kérdése, t. i. arra, hogy miben látta Epikur a legfőbb jót és mibe helyezte a boldogságot, mindketten egybehangzólag felelnek.

Zeller megengedi, hogy Epikur a kéjnek mind a két nemét elismerte, úgy a nyugalom, mint a mozgás kéjét, úgy a «negatív», mint a «positív» kéjt, de e kettőt nem tartotta egyenrangunak. Míg a cyrenaikusok csak a pozitív kéjben találták a célt. Epikur negative határozta meg a legfőbb jót; mert az epikureikus boldogság (εὐδαιμονία) csak a fájdalom-nélküliségben, csak a viharos testi és lelki izgalmak hiányában, csak abban áll, hogy a lélek semmi zavaró hatásnak sincs kitéve, vagyis az ataraxiában. Ebből az következik, hogy az ataraxia csupán a fizikai és pszichikai fájdalmak hiányát fejezi ki. Epikur legfőbb célja tehát az ataraxia negatív tartalma. Az eszköz már most, a mi megszabadít a fájdalomtól s a tökéletes emberi állapotnak, az ataraxiának részesévé tesz, a pozitív kéj. Épen nem a pozitív kéj képezi tehát nála az alapot, vagyis a végcélt (τέλος), hanem τέλος nála csak az a magasabb állapot — a melybe a pozitív kéj útján csak úgy jutunk, a mint pl. az ajtón át jutunk a házba — az ataraxia. S ez Zeller felfogása értelmében negatív valami, mert a pozitív kéj, mint a szolgál, künn marad a küszöb előtt, miután szükségleteinktől mentesített és bevezetett minket az ily ataraxia kéjnélküli — hogy úgy mondjuk — semmijébe.

E felfogáshoz Hirzel tartózkodás nélkül csatlakozik, sőt tovább kell mennie egy lépéssel, mivel az a tendenciája, hogy Epikur egész tanát a Demokrit tanaira vezesse vissza, most már azt a feladatot rója rá, hogy a kéjérzet ezen negatív voltát is kimagyarázza Epikurból. Hirzel ezt mondja:¹ «Epikur szerint minden kéjnek, úgy a szellemi, mint a testi kéjnek a lényege a fájdalmak hiányában áll; ha tehát azért a nem

¹ I. h. 140. l.

positív érzelmeket, a melyeket közönségesen kéjnek tekintenek, nem is akarja kizárni a kéjnek fogalmából, mégsem emeli ezen utóbbiakat amavval egy színvonalra. A kéj lényege ezekben nem jut tisztán kifejezésre, vegyítve van ez bennök fájdalommal, s azért ezek csak másodsorban jönnek tekintetbe a tiszta kéjérzet után, a melyet az az érzés szül, hogy minden fájdalomtól mentek vagyunk». Ez a felfogása a kéjnek, mint negatív érzetnek elég sajátos, úgy, hogy ha abban a felfogásban Demokrit is osztozott, méltán feltételezhetjük, hogy arról világos bizonyítékok léteznek.

*

Mielőtt felfogásainkban tovább haladnánk, egy megjegyzéssel tartozunk a szövegre nézve. Az első és legfontosabb forrás, a honnan Epikur bölcsészetének ismeretét meritjük, Diogenes Laertius 10-ik könyve, mely több kiadásban fekszik előttünk. Mivel a kéziratokig nem mehettünk vissza, nem maradt egyéb hátra, mint a legjobb kiadások összehasonlítása. A kiadások közt első sorban áll Menagiusé, körül Gassendi a saját Epikur-kiadásainak előszavában elismeri, hogy Diogenes Laertius szövegét több mint ezer helyen megjavította,¹ de a 10. könyvnél mégis zavarba jött és itt tőle (t. i. Gassenditól), mint Epikur ismerőjétől várta, hogy segítsen.² Meybom már most úgy Menagius, mint Gassendi conjecturáit és javításait fölvevén a saját kiadásába, e kiadást, mint a legértelmesebbet és legbiztosabbat, bátran

¹ «eruditus ille Aegidius Menagius, qui exhibere totum Laertium locis plus quam mille feliciter castigatum aggressus . . . (de vita, mor. pl. Ep. ad Barancium).

² U. o.: persensit tamen haerere se circa huiusce modi librum, et quod novit me nonnihil meditatam Epicurea dogmata, de quibus in eo agitur, et reputavit sibi ex meis qualibuscunque conjecturis affulgere posse lucis aliquid, obtestatus est vel per ipsum philosophiae genium ut gererem morem. . . .

vehettem vizsgálódásom alapjául. Végül a nagy Cobet-féle kiadás jön tekintetbe. Cobet azt állítja, hogy szövegét olasz codex alapján állította össze, de a kritikai apparatussal — miként kiadója az előszóban megjegyzi — adós maradt. Mi reánk nézve ebből az következik, hogy a Cobet-féle szövegben előforduló netáni eltérések nem nyújtanak elegendő okot arra, hogy a Menagius-Gassendi-Meybom-féle szöveget azonnal elejtsük, mert Cobet azon eltéréseket nem támogatta forrásainak tekintélyével.

A szöveghez magához továbbá meg kell jegyeznünk, hogy e szavak: «ὄταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν» (Diog. L. X. 128.), a melyek az összes kiadásokban előfordulnak, Gassendi conjecturáját vagy javítását képezik. Cobet kiadásában is megtalálhatók e szavak, csak azt nem tudjuk, vajjon azok felvétele alkalmával kézirati forrásaikra támaszkodott-e, vagy pedig a javítást hallgatólag helyeselte. Gassendi kiadásának harmadik részében e javításról a következőképen nyilatkozik: «Addo has voces «ὄταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν» idcirco esse, quod perspicue deficient. Et poterat quidem lacuna suppleri ex Stobaeo, apud quem (Serm. 17.) verba haec leguntur: ὄταν δὲ τοῦτο μὴ πασχόμεθα ἐν αἰσθήσει καθεστῶτες: quando vero in actu sentiendi constituti id non patimur, hoc est, non dolemus» . . . mivel ez a javítás Epikur összes művelői előtt — Zeller és Hirzel előtt is — szükségesnek tetszett, s mivel azt a szöveget tényleg elfogadhatóan és egyszerűen egészítjük ki: mi is elfogadtuk. Csak azt lehet talán hozzátenni, hogy a Gassendi-féle conjecturában hiányzik a teljesség, a melyet, igaz, a szavak összefüggése nem is követel meg, mert a «μὴ ἀλγεῖν» szavak Epikur terminológiája szerint nem meritik ki a τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν fogalmát; miként ez a röviddel ezen szöveghely előtt foglalt «τούτου γὰρ χάριν» . . . kezdetű mondatból kiderül. A «μὴ ἀλγῶμεν» után tehát ez volna teendő: «μηδὲ ταρβῶμεν».

De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a megelőző mondatban (*ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν*) a «*μὴ ἀλγεῖν*», a mely a «*μὴ ταρβεῖν*»-nel párhuzamosan kimeríti a kéjnek fogalmát, szintén hiányzik.

A szövegrészek.

A legfontosabb szövegrészek, a melyek alapján Epikurnak a kéjről szóló tanát kifejtették, Diogenes Laertius X. könyvének 128—137. lapján találhatók. Egy czél irányadó — úgy mond Epikur — összes cselekvésünkre, t. i. hogy sem testileg ne szenvedjünk, sem lelkileg ne legyünk izgalmaknak kitéve.¹ Mert az élet teljes boldogsága csak a testi és lelki nehézségek teljes hiányában nyilvánul.² Már most van kinetikus és kataszematikus kéj. A kinetikus kéj élénk örömben és testi élvezetekben nyilvánul; a kataszematikus kéj a testi fájdalmak és lelki izgalmak eltávolításával áll be.³ Első pillanatra feltűnik tehát, hogy ezeket a meghatározásokat a negativitás jellemzi. Csak a közönséges érzéki kéj az, a mely a cyrenaikusokkal egyetértőleg positive van meghatározva; a fogalmi meghatározás alakja tehát negatiónak mutatkozik, s nyilván ez volt egyik oka annak, hogy miért különböztetnek meg az uralkodó felfogások Epikurnál positiv úgy negativ kéjt, s miért mondják magát a czélt is, a melyre Epikur szerint a boldog élet irányul (*τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν*) negativ természetűnek.

Epikuros fogalmi meghatározásainak ez új negativ jel-

¹ Diog. Laert. X. 128.: Τοῦτου γὰρ χάριν ἅπαντα πράττομεν, ὅπως μὴτε ἀλγῶμεν, μὴτε ταρβῶμεν.

² U. o.: τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν, ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν οὐκέτι τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

³ U. o. 136.: νοσομένης δὲ ἡδονῆς τῆς τε κατὰ κίνησιν καὶ τῆς καταστηματικῆς . . . Ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία καταστηματικαὶ εἰσιν ἡδοναί, ἣ δὲ χαρὰ καὶ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνσργεῖα βλέπονται.

lege mindenesetre feltűnő. Félénken, mint valami veszedelmet látszik kerülni Epikur minden kifejezésében, minden fordulatában, az élet legmagasabb állapotának megjelölésre vonatkozó minden határozott, pozitív állítást. Oly messze megy e tekintetben, hogy a testnek egészséges voltát is, a melyet az eudaemoniához megkövetel, mint ἀοχλησία-t és ἀπονία-t, ὅπως μὴ ἀλγῶμεν határozza meg. Úgy a katasztematikus kéj is a kinetikus kéjjel szemben egészen negatívvá van kifejtve. Az ἀταραξία s az ἀπονία maga, ezen összekapcsolt két főfogalom, a mely a boldognak legmagasabb kéjes állapotát fejezi ki, az alpha privativum-mal szerepel, úgy, hogy csakugyan úgy látszik, mintha a kéj maga is negative volna meghatározva, s úgy Zellernek az az állítása, hogy Epikur etikájának célja a negatív kéj, teljesen találó volna.

Mindazáltal ezen állítás ellenében leküzdhetetlen nehézségek merülnek fel. Epikur a kéjt azon célznak mondotta, a melyhez minden élő lény lélekállapotának el kell jutnia. Azután osztályozta a kéjt, és mint annak két nemét: megállapította a kinematikus és a katasztematikus kéjt. A katasztematikus kéjnek lényegét ataraxiának mondotta. De bárminő kifejezéseket használt volna is, a hedon jellegétől azt meg nem foszthatta volna, mert hiszen azt csak mint a hedon egyik nemét állította oda. Hogyan adhatna tehát már most ezen katasztematikus kéjnek negatív tartalmat, a mi ugyanazt jelentené, hogy megfosztja tartalmától, mert hiszen csak ezen tartalom, a melylyel mint a hedon egyik neme bír, képezi lényegét. Epikur azt mondotta a hedonról, hogy ez a legédesebb és legkellemesebb minden lényre nézve. A katasztematikus kéjt, mint ezen legkellemesebbnek különös (és magasabb) részét különítette el az egésztől. Ha már most, a mint Zeller hiszi, negatív kellemesnek gondolta volna azt, úgy meg kell fontolni, hogy a «negative kellemes» alatt a kellemetlent vagy közömböst értjük, s e szerint Epikur az ő «kéj»-ét

fájdalomná vagy közönynyé változtatta volna át. Ez ellenkeznék Epikur összes felfogásával és kifejezésével.

De nézzük magát a szöveget is. A szöveg a következőleg szól: «Mert akkor érezzük szükségét a kéjnek, ha a kéj hiánya miatt fájdalmat érezünk. Ha pedig nem érezünk fájdalmat, nem érezzük további szükségét a kéjnek».¹ Ha tehát fájdalom jelentkezik, hiányzik a kéj; s mihelyt a fájdalom megszűnt, jelen van a kéj, tehát nem vágyunk többé utána, mint akkor, a mikor nem létezett. Ez a vágy azonban egészen természetes. Hiszen minden lény kerül a fájdalmat és vágyik a kéj után, mint a mely sajátlagos természetével kapcsolatos és veleszületett (σύνφυτον), és így ítél a természet maga, míg megromlatlan és sérthetetlen, a míg tehát birtokában van veleszületett ítélőképességének.² Ha pedig a vágy ki van elégítve, az természetesen megszűnik. A kéj jelenléte tehát megszünteti a fájdalom jelenlétét és annak helyébe lép.

De ha a fogalom dialektikai fejtegetésére ezen egy helynek az idézésével beérjük, még egész sora a kijelentéseknek idézhető a forrásokból, a melyek még világosabbá teszik, hogy Epikur a katastematikus kéj alatt csak pozitív kéjt értetett. Ezen véleményünket nem annyira Epikur előadásában fogjuk világosan és logikailag szabatosan kifejezve látni; inkább a szöveg értelmezéséből fog annak helyessége ki-

¹ Diog. L. X. 128.: τότε γὰρ ἡδονῆς χρεῖαν ἔχομεν, ὅταν ἐκ τοῦ μὴ παρεῖναι τὴν ἡδονὴν ἀλγῶμεν· ὅταν δὲ μὴ ἀλγῶμεν, οὐκ ἐστὶ τῆς ἡδονῆς δεόμεθα.

² Cic. Fin. I. 9.: Omne animal, simulatque natum sit, voluptatem appetere, eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et quantum possit a se repellere idque facere nondum depravatam, ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Torquatus szavai ezek, a ki Epikurt «Epicurus noster»-nek nevezi és védelmezi a kéjt, mint a «summum bonum»-ot.

derülni. A fogalmak exact formulázásával és megállapításával Epikur épen nem törődött; megvetett minden dialektikát¹ s a logika nem volt erős oldala.² Hogy a kinetikus és a katasztematikus kéj mivolta felől mily kevésbé jött tisztába Epikur önmagával is, mutatja Cicero ítélete is.³

Már most legelőször is feltűnő, hogy Epikur a katasztematikus kéjt, melynek pedig nemlegesnek kellene lennie, különböző nemekre osztályozza: a lélek örömeit mondja a magasabb örömöknek (*οὕτως οὖν καὶ μειζονας ἡδονὰς εἶναι τῆς ψυχῆς*. Diog. Laert. X. 137.) s arról beszél, hogy bölcsészet tanulása, a szellemi foglalkozás arra való, hogy azzal a lélek egészségét, a boldogságot szerezzük meg magunknak; mert az aggkor, öregedve, megifjodnék a javak következtében, mert kéjt lelne az emlékezésben, az ifjú pedig ifjú és

¹ Cic. Acad. quaest. II. 30.: Totam dialecticam et contemnit et irridet.

² Cic. Fin. I. 7.: Jam in altera philosophiae parte, quae λογικὴ dicitur, iste vester plane inermis ac nudus est; tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo docet, non quomodo efficiatur concludaturque ratio tradit etc.

³ Cic. Fin. II. 10.: A primo ut opinor animantium ortu petitur origo summi boni. Simulatque natum animal est gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum; de malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint. ait optime judicari Quam multa vitiosa! Summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate dijudicabit, stante an movente? quoniam, si diis placet, ab Epicuro loqui discimus, si stante, hoc natura videlicet vult. salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate. quae est a te posita in non dolendo Ilyen nehézségek csak logikailag és módszer tekintetében iskolázatlan szellem előtt merülhettek fel, mondja Cicero röviddel az idézett hely előtt: Hic (Epicurus) si definire vel dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, nunquam in tantas salebras incidisset.

agg volna egyszerre, mert nem félne a jövőtől. Ezért tehát gondolnunk kell arra, hogy mi okoz boldogságot.¹ Így a tudományokkal való foglalkozás megnyugtatta lelkünket, megszabadítván azt a félelemtől és egészséget szerezvén lelkünknek, azaz boldogítván bennünket. Itt tehát legvilágosabban előttünk áll az ataraxia, a melynek tartalmaként az eudaemonia jelöltetik meg, a mivel természetesen a tartalom positive van meghatározva. Mert hiszen épen azt kell itt kimutatnunk, hogy Epikur az ataraxia állapotát nem mint a közönyét fogta fel. A közöny állapota tudvalevőleg olyan, a melyben nincs érzéki benyomásunk, a melyben nem észlelünk. Ily állapotban nem létezik jó vagy rossz, mert az egyén közönyös. Epikur azonban lelki állapotainkra vonatkozólag épen megfordítva azt jelenti ki, hogy «az észleletben áll fenn ránk nézve minden, a mi jó vagy rossz» (ἐπει πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθησει. D. L. X. 124.) ebből szükségszerűen következik, hogy az ataraxiában magatartásunk nem közömbös vagy nemleges, hanem észrevételeink vannak, mivel azok nélkül Epikur szerint sem lelki nyugtalanság, sem ataraxia nem létezhetnék, mert az észlelet negatiója, — úgymond Epikur — a halál: στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθησεως ὁ θάνατος. (D. L. X. 124). Az észlelet tartalma azonban szükségképen jó kell, hogy legyen ránk nézve, mivel a test ὕγεια-ja s a lélek ἀταραξία-ja képezi az eudaemoniát.² Ha már most eudaemoniánk megvan — úgymond Epikur — megvan mindenünk, ha nincs meg, mindent elkövetünk, hogy elérjük.³ Ebből ismét kiderül, hogy az ataraxiának az euda-

¹ Diog. L. X. 122: . . . τῷ μὲν ὅπως γηράσκων νεάζῃ τοῖς ἀγαθοῖς διὰ τὴν χάριν τῶν γεροντότων· τῷ δὲ ὅπως ἅμα καὶ παλαιὸς ἢ διὰ τὴν ἀφοβίαν τῶν μελλόντων.

² Diog. L. X. 128: . . . σώματος ὕγειαν καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀταραξίαν, ἐπεὶ τοῦτο τοῦ μακαρίως ζῆν τέλος.

³ Diog. L. X. 122: εἴπερ παρούσης μὲν αὐτῆς πάντα ἔχομεν. ἀπουσίας δὲ πάντα πράττομεν εἰς τὸ ταύτην ἔχειν.

monia a positiv tartalma; mert ha az ataraxiában még nem bíránk az eudaemoniával, úgy Epikur szerint, «mindent elkövetnénk, hogy azt elérjük», holott semmit sem teszünk e végből, mert már «mindenünk megvan». Szinte oly világosan ecseteli Epikur, hogy az ataraxiában befoglaltatik a tökéletes megelégedettség positiv létezése, midőn ezt mondja: «Ha pedig egyszer a test ὕγισια-jában s a lélek ἀταραξία-jában részesültünk, megszűnik a lélek egész téli vihara, mert az embernek nincs oka törekedni mintegy oly tárgy után, a melyre szüksége van és valami mást keresni, a mi a lélek és a test igényeit kielégíti.¹ Mert a hol — teszi hozzá egy más helyen — a kék honol, ott azon időben, a melyben ott honol, nincs meg a fájdalom, vagy a szenvedés, vagy mindkettő.² Végül tanúsítja az eudaemonia positiv tartalmát, vagyis a positiv kéjt az ataraxiában még az, hogy Epikur az eudaemoniát aláveti a mennyiség fogalmának, mivel azt tanítja, hogy a kék növekszik és csökken.³ Növekedni vagy csökkenni azonban csak positiv érzelem képes. Nemleges kék nem juthat mennyiségi viszonyba.

Jannsen.

¹ Diog. L. X. 128. : ὅταν δὲ ἀπαξ τοῦτο περὶ ἡμᾶς γένηται, λύεται πᾶς ὁ τῆς ψυχῆς χειμῶν, οὐκ ἔχοντος τοῦ ζήσου βαδίζειν ὡς πρὸς ἐνδέον τι, καὶ ζητεῖν ἕτερον, ἢ τὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀγαθὸν συμπληρωθήσεται.

² Ib. 139. : ὅπου δ' ἂν τὸ ἡρόμενον ἐνῆ, καθ' ὃν ἂν χρόνον ἦ, οὐκ ἔστι τὸ ἀλγῶν ἢ τὸ λυπούμενον ἢ τὸ συναμφότερον.

³ Diog. L. X. 121. : . . . τὴν ἀνθρωπίνην (εὐδαιμονίαν) ἔχουσαν προσθήκην καὶ ἀφαίρεσιν ἡδονῶν.

PARLAMENTI REFORM.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Passy az államformákról és az azokat elhatározó törvényekről írott munkájában¹ különös hangsúlyozással emeli ki, hogy a politikai szabadság szükségessége, mely magának az emberi szellem alkotásának természetes gyümölcse, egyáltalán nem valami új dolog és kielégülést követelt az mindenkor, mindenütt. Megnyilatkozott az már a társadalmak gyermekkorában és számos forradalom előidézője lett. Görögország és Olaszhon partvidékeinek míveletlen népeit ez indította a patriarkális korszak alatt keletkezett királyságok eltörlésére. A középkorban ez készítette a városokat, hogy autonómiájukat megszerezzék. A római uralom romlását bevégző

¹ Des Formes de Gouvernements et des lois, qui les régissent par Hte. Passy, Membre de l'Institut. 389. s köv. l. — A francia akadémia ezen nagytudományú tagjának művétől lehetetlen annak kiváló becsét elvitatni. Általánosan elismertetik, hogy egyikét a legelső helyeknek foglalja el ama politikai munkák sorában, melyek az utóbbi két évtized folyamán az államformatan irodalmában napvilágot láttak. A magyar tanulmányozó azonban, midőn elismeri a magas tudományos nézőpontot, melyről ő a nemzetek politikai történetén végig tekintve, az államformák különféleségének okait s az ezeket meghatározó feltételeket vizsgálja, egyúttal nem hunyhat szemét az abban itt-ott épen állami viszonyaink megítélése körül megállapítható fogyatkozásai előtt, melyekhez hasonlókat úgy a német, mint különösen a francia

népek körében nemzeti gyülekezetek határoznak a háború, pénzügyek és minden fontosabb államügyben. Alapjában véve parlamenti kormányzás volt ez, igaz, sokkal hiányosabban szervezett, semhogy rendes működést kifejthessen, de állandó ellenőrzés alatt tartotta a királyi hatalmat s utóvégre kényszeríté prerogatíváinak megvédelmezésére. Azonban a királyi hatalom csakhamar visszaserzi azt, a mit elvesztett, sőt abszoluttá lesz a legtöbb monarchiában. Ennek a társadalom széttagoltsága, s a belső ellenségeskedés volt az oka. A két kiváltságos rend: a nemesség és papságtól óriási ürrel elválasztott kisvárosi és mezei lakosság sorsa javulásának reményében szegődik a királyság mellé a harcban, melyet ez a feudális arisztokráciával folytat. A királyság saját érdekében nyitja meg előttük a nemzeti gyülekezeteket, oda engedvén képviselőiket. Az, hogy a kiváltságos rendek tovább is megtartották előbbi állásukat a harmadik renddel szemben, vetett véget a nemzeti gyülekezeteknek, mert mihelyt arról volt szó, hogy a közterhek arányosabban osztassanak meg és a közügyek vitelében nagyobb ellenőrzés érvényesíthessék, minden megegyezés ki volt zárva. A fejlődés eme fázisa majdnem egyidejűleg következett be a nyugoteurópai monarchiákban mindenütt. Csak Anglia képezett kivételt e tekintetben.

politikai és államjogi íróknál minduntalan találunk ugyan, de melyek annál kirívóbbak a Passy könyvében, most ő a történelemre alapítja minden következtetését és azt mondja, hogy «a történelem által megállapított igazságokon kívül az idevágó következtetések levezetésére minden más csak eszményi vizsgálódás (des spéculation idéales), melyek annál csalékonyabbak, minél nagyobb mértékben származnak alkotó elemeik a képzelemtől». Már most az ahhoz hasonló felületeségek, midőn pl. azt olvassuk, hogy Magyarország «un État sinon séparé, du moins distinct du reste de la monarchie autrichienne» (30. l.), csak azt mutatják, hogy a külföld tudósai előtt a magyar alkotmánytörténelem és államjog kevésbé ismert, mint talán egy, pár évtized előtt keletkezett amerikai, exotikus köztársaság alkotmánya.

Az új korszak, melytől a valódi képviselői rendszer kifejlődése és általános elterjedése keletkezett, a francia forradalommal köszönt be. Igazat kell adni Passy-nak, midőn azt mondja, hogy tévedés a parlamenti kormányrendszer hódításait, mint valami egészen új korszakot megjelölni, mint a politikai szabadság szüksége érzetének eredményét, mely csak újabban jelenik meg a történelem láthatárán, s melynek napról-napra növekednie kell erélyben és hatalomban egyaránt, mert hisz e politikai szabadságnak szükségét minden időkben érezték a nemzetek s e szükség érzete megfelelően nyilatkozott is.¹ De amaz időkben a politikai szabadság csak a kiváltságos osztályoknak jutott részül s képesekké tette őket, hogy leigázzák a többi osztályokat; világos tehát, hogy a politikai szabadságnak amaz alakja, mely a modern állami és társadalmi lét kezdőpontját: a forradalmat megelőző, igazi közszabadságnak, mely az állampolgárok összes osztályainak az államügyekre való befolyását foglalja magában, nem volt nevezhető.

Követtük Passy-t a fentebbi történeti levezetésben, mert midőn a képviselői rendszer mai alakjáról, erényeiről és hibáiról akarunk szólni, szükségesnek látszott a multa is vetni egy tekintetet. A jelen összes előnyeivel és fogyatkozásaiival egyetemben az intézményekben is csak a mult fejleményei alapján ítélni lehet meg helyesen. Maga a népképviselői állás természete sem ítélni lehet meg a történeti fejlemények tekintetbevétele nélkül, már pedig ez állás természetének megállapítása dönt nem egy reformeszmé felett, melyekkel nemesak a távolabbi s közelebbi multban, de napjainkban is folyton találkozunk. E történeti egybevetéseket, a történelem tanúságainak idézését a következőkben sem fogjuk nélkülözhetni, a mint hogy a politikai tudománynak egyik

¹ Id. m. 392. l.

(ha nem is kizárólagos) alapja, melyre elméleteinek levezetésében hivatkoznia kell, mindenkor a történelem marad.¹

I. A képviselet eszméje.

A francia forradalommal kezdődik a modern képviselet eszméjének kifejlődése és elterjedése az európai szárazföldi alkotmányokban.² Vessünk egy futó pillantást arra, mit látunk ezt megelőzőleg a törvényhozás terén itt-ott az egyes államokban.

Franciaországban ott látjuk az États généraux-kat, a papság, nemesség és a harmadik rend küldötteit és a (Montesquieu-féle «dépôt des lois»-kat, törvényleteti helyeket képező) parlamenteket. Az előbbiek tisztán tanácsadó gyülekezetekké váltak és a forradalom előtt több, mint másfél száz évvel össze se hívtak már. Valóságos árnyék-intézménynyé vált az a középkoriasan feudális gyülekezet, mely mire sem volt képes a királyi akarattal szemben, pedig «ha volt valahol jog a régi társadalomban, itt volt; nem az egész jog, de annak csirája legalább: az elv.»³ A parlamentek, mint óvás-

¹ Kétféle rendszer van, melyen a politikai tudomány kérdései tárgyalhatók: a történeti és a philosophiai. Így a Desjardins: La liberté politique-je a történeti, a Jules Simon hasonló című műve a philosophiai irány követője. Roscher a maga Politik-jében, melyben a monarchia, aristokratia és demokratia «történeti természetrajzát» kívánta adni, szintén a történeti, — míg hazai tudósunk, Concha nemrég megjelent nagy művében, a Politikában, inkább a bölcselmi irány képviselőjeként jelentkezik. J. Simon ama mondása: «la politique après tout, n'est qu' une methode» (i. m. 172. l.), arra kíván utalni, hogy a politika tudományának bölcsészeti alapelveken kellene nyugodni.

² A francia minták: az 1791. és 1814-iki alkotmányok és nem az angol és amerikai minták után. L. Rieker: Die rechtliche Natur der modernen Volksvertretung, a Zeitschr. f. Lit. u. Gesch. d. St. w. II. 30. s köv. l.

³ J. Simon: id. m. 101. l.

emelési joggal felruházott testületek, politikai testületekké akartak lenni, a nemzet kívánalmainak kifejezőivé, felruházva a szükséges hatalommal a királyi kényuralom ellensúlyozására. De a mint Dargenson mondja, csak azt mutatták meg a népnek, hogy szolgaságban van, a nélkül, hogy lánczaik súlyán bármi keveset könnyítettek volna.¹ Egy időben bizonyos népszerűsége tettek szert, ellenszegülve a királyi akaratnak, de 1789-ben már azt mondják: Nincs szabadság, ha a parlamentek el nem töröltetnek! Igen, mert a kiváltságnak és hagyománynak voltak képviselői, a mi ellenkezett az új idők szellemével. Mindkét intézmény mellett teljes mérvben állt XIV. Lajos híres jelmondata: Az állam én vagyok. A nemzet önrendelkezési joga ki volt zárva. Duvergier de Hauranne mondja, hogy arra a kérdésre, vajjon volt-e Franciaországnak 1789 előtt alkotmánya, azt lehet bizvást felelni, hogy nem volt, vagy ha volt is, az ebben foglalható össze: királyi mindehatóság.²

A német birodalomban ott vannak a régi rendi gyülekezetek, melyek többnyire csak az adók megszavazása végett hivatnak egybe, a földbirtokon alapulva eredetileg, utasításokhoz kötöttségével a nemszemélyes jogon megjelenőknek. Mindezen rendek nem képviselik a nemzet egyetemét. Svédországban a lovagi és nemesi, a papi, polgári és paraszttrend képviselői alkotják az országgyűlést, előtérbe nyomulásával a nemesi rendnek, mely ezenfelül még az államtanácsban bírja befolyásának főszeközét. Mindenütt középkori maradványokat látunk a XVIII. század e rendeiben, a mi megfelelt az akkori államszervezetnek; az állam teljesen nélküli még azon időben a modern állam közhatalmának egységes jellegét, egymás mellett, vagy jobban mondva: egymással szemben, külön-

¹ *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France.* 97. l.

² *Histoire du gouvernement parlementaire.* I. 16. l.

álló társadalmi csoportokra, tagozatokra oszlik széjjel. A modern állam csak a rendiség megsemmisülésével csak annak romjain épülhetett föl, a XVIII. század megannyi külön osztály-jogú *rendei* helyén egyenlősített *állampolgárokból* emelvén fel az új épületet.

A francia forradalom szüntette meg a társadalom korábbi rendi tagozatát és a rendi kötelekek helyébe egymástól független egyedeket léptetett, a rendi különbségek helyébe valamennyi állampolgárnak politikai egyenlőségét. E korszakotalkotó reformnak s ezzel a modern népképviselőnek eredete az 1789-iki assemblée nationale-on oly nagy szerepet játszott Sieyès abbé nevéhez és az 1791. szept. 3/14-iki alkotmányhoz fűződik. Az 1791-iki francia alkotmány jelentette ki először, hogy a département-okban választott képviselők nem az illető departement, hanem az egész nemzet képviselői, s mint ilyenek, utasításokkal meg nem köthetők.¹ Ez a Sieyès eszméinek megvalósítása, ki viszont a modern népképviselő rendszerének felépítésére a Rousseau-féle eszmékből indult ki, követvén nagy előképét egy darabig, de eltérvén tőle a képviselő megállapításában. Tudvalevő, hogy Rousseau nem engedi meg a képviselőt. A souverainitást — mondja ő — nem lehet képviselni ugyanazon oknál fogva, melynélfogva nem lehet azt elidegeníteni; az a közakaratban áll, az akaratot pedig nem lehet képviselni; az akarat ugyanaz marad, vagy más akarattá leszen, de középút nincsen. A nép küldöttei tehát nem képviselői és nem is lehetnek azok, csupán megbízottai, s mitsem határozhatnak el végérvényesen. Minden olyan törvény, melyet a nép nem hagyott jóvá személyesen, semmis; az nem is törvény. Az angol nép szabadnak gondolja magát, pedig erősen csalódik, mert csak a parlamenti tagok választásának ideje alatt sza-

¹ Az 1791-iki alkotmány. Tit. III. Chap. I. Sect. III. Art. 7.

bad; mihelyest pedig ezek meg vannak választva, rabszolga és semmi.¹

Sieyès is osztja a népsouverainitás tanát. Souverain a nemzet akarata, mert a nemzet eredete mindennek, fölötté csak a természeti jog létezik,² akarata mindenkor a legfőbb törvény.³ A nemzet pedig szerinte a harmadik rend, mert «le tiers embrasse — tout ce qui appartient à la nation». A nemzetakarát az egyedek akaratának eredménye, a mint a nemzet az egyedek összesége.⁴ A közakarát azonban nem valamennyi akaratának összegével egyező, azért arra kell határozni magát az embernek, hogy a közakarathoz ismérveit a többségi akarathoz találja fel.⁵ De egy nagy állam polgárai nem gyűlhetnek össze a többségi akarathoz megképzésére, ezért képviselőkhöz kell folyamodni, a kik a polgárok helyett meghatározzák, hogy mi legyen a közakarát. És nem lehet azt mondani, hogy ezen képviselőknek közös akarata nem lenne a valódi törvény, nem lenne törvény mindenki számára.⁶

Hogy a képviselő nem az illető departement-t, hanem az egész nemzetet képviseli, azt Sieyès így magyarázza ki: Miután a polgárok összesége nem gyülekezhet egybe egy helyen, kerületekre oszlik fel és megállapíttatik, hogy minden kerület arányos számú képviselőket választ. Valamennyi kerület felhatalmazza egymást kölcsönösen ezen részleges választásra, mely épen ennek következtében az összeség művének nyilváníttatik. Így a törvényhozó hatalom mindig valamennyi egyes megegyező akaratának eredménye.⁷ Ezért a

¹ Contract social. Livre III. Chap. 15.

² Qu'est-ce que le tiers État? (Koppel-féle kiadás.) 59. l.

³ Id. m. 61. l.

⁴ Id. m. 82. l.

⁵ Gesammelte polit. Schriften, I. 207. l.

⁶ U. a. m. 212. l.

⁷ U. a. m. 211. l.

kerület képviselője közvetlenül kerülete által, közvetve azonban az összes kerületek által választatik. Így lesz minden egyes képviselő az egész nemzet képviselőjévé.¹

A régi tartományok megszüntetésével az országnak pusztán fejszám szerinti kerületekre való felosztása képezte az egyenlőség elve megvalósításának alapját, melyekben a polgárok csak mint összeszámlálандó egységek a közakarat megalakítására szerepelnek. De a régi tartományi beosztás megszüntetésével czélozta ő az utasítási rendszer kizárását is. A régi kerületek mindegyikének a történeti mult, a szokások, a jog és az érdekek közössége külön jelleget adott; küldötteik a kerület küldötteinek tekintetnek, a kik utasításaihoz képest képviselik érdekeiket, szószóloi kívánságaiknak. Ennek jövőre meg kellett változni, ha a nemzet a fejszám elvének alapján csupa egyenlő részekre osztatik. De az utasításnak meg kellett szünni azért is, mert ha a képviselő nem a kerületet, hanem az egész nemzetet képviseli, lehetetlen, hogy egy kis rész (a kerület) akarata ellenkezésbe jöjjön a nemzet akaratával.²

Mindezen elveket a bekövetkező események, az alkotmányozó gyűlés munkája valósították meg. 1789 június 4-én nyílik meg a rendek gyűlése, hat hónapra a forradalom

¹ Gesammelte polit. Schriften. I. 504. és 513. l.

² Man hat in dieser Versammlung oft bemerkt dass die Vogteien (Baillagen) nicht das Recht hätten, befehlende Gebote (mandats impératifs) zu geben; dies ist noch weniger. In Bezug auf das Gesetz haben die Vollmacht gebenden Versammlungen nur das Recht, Vollmacht zu geben. Ausser dem können zwischen den Abgeordneten und den directen Abordnern (député et deputant) nur Erinnerungen, Rathschläge und Weisungen stattfinden. Ein Abgeordneter, haben wir gesagt, wird von einer Vogtei im Namen aller Vogteien ernannt; er ist von der ganzen Nation Abgeordneter; alle Bürger sind seine, Vollmachtgeber; da Ihr nun nicht wollet, dass der, welcher in einer Vogtei-Versammlung ernannt wird, den Willen einer kleinen Zahl

egész programját magában foglaló «Qu'est-ce que le tiers État» megjelenése után.¹ Sieyès álláspontja ez: Nem a rendek vannak hivatva a pénzügyi zavarokon, az ország bajain segíteni, hanem az egész nép. A népet azonban a harmadik rend képviseli.² Ez körülbelől 96 százalékát képviseli az egész nemzetnek, tehát határozatképes képvisellete annak. A másik

dem Willen der Mehrheit entgegensetzen soll, so müsset Ihr aus viel stärkeren Grunde nicht wollen, dass ein Abgeordneter aller Bürger des Reichs dem Willen der bloßen Einwohner einer Vogtei oder einer Municipalität gegen den Willen der ganzen Nation Gehör gebe. Es gibt und kann also für den Abgeordneten kein Anderes befehlendes Gebot oder keinen bestimmten Willen geben, als den National-Willen; er ist an die Rathschläge seiner directen Vollmachtgeber nur insofern gebunden, als sie dem National-Willen angemessen sind. — Sieyès: Gesammelte politische Schriften. 513. l.

¹ Unter den 2—3000 Flugschriften — mondja Häusser: Gesch der franz. Revolution (Herausgegeben von W. Oncken. Berlin, 1867.) — welche aus Anlass dieser Frage erschienen sind, hat eine bleibende geschichtliche Bedeutung die Flugschrift vom Abbé Sieyès: «Qu'est — ce que le Tiers État?» Sie hat das Verdienst, den Gedanken, der die Masse der Nation bewegte, mit unübertroffener Schärfe und Bestimmtheit ausgesprochen zu haben und den Triumph erlebt, dass zu dem Programm, welches sie von Anfang an aufgestellt, am Ende Regierung Stände und sich bequemen mussten. Id. m. 79. l.

² Ismeretes következő három jelmondata: Qu'est — ce le tiers État? — Tout. Qu'a-t-il été jusqu' à présent dans l'ordre politique? Rien — Que demande-t-il? A être quelque chose. — «Qu'est — ce que le Tiers État?» Bevezetés. — Dans cet état des choses que reste-t-il à faire au Tiers s'il veut se mettre en possession de ses droits politiques d'une manière utile à la nation? Il se présente deux moyens pour y parvenir. En suivant le premier, le Tiers doit s'assembler à part, il ne concurre point avec la noblesse et le clergé; il ne votera avec eux ni par *ordre* ni par *têtes*. Je prie qu'on fasse attention à la différence énorme qu'il y a entre l'assemblée du Tiers État et celle des deux autres ordres. La première représente vingt-cinq millions d'hommes, et délibère sur les intérêts de la nation. Les deux autres, fussent-elles se réunir, n'ont des pouvoirs que d'environ de deux cent

két rend nem egyenrangú vele. Midőn Mirabeau ama hires szavai elhangzottak: «Nous sommes ici par le mandat du peuple et ne sortirons que par la force des boïonettes;» midőn Sieyès indítványára a harmadik rend a nemesi és papi rendet a mandátumok közös megvizsgálására, együttes ülésbe hívta meg és később (június 17.) mint nemzetgyűlés szervezte magát, ezzel a régi államépület ódon falai meg voltak bontva, a törvényhozó hatalom egysége és oszthatlansága meg volt állapítva,¹ a népsouverainitás elvének a király-

mille individus, et ne songent qu'à leurs privilèges. Le Tiers seul, dira-t-on, ne peut pas former les *États généraux*. Eh! Tant mieux! il composera une *Assemblée nationale* U. a. m. Chap. VI.

Vous vous écrier que sie le Tiers État s'assemble séparément pour former, non les trois États dits *généraux*, mais l'assemblée nationale, il ne sera pas plus compétent à voter pour le clergé et la noblesse, que ces deux ordres ne le sont à délibérer pour le peuple. D'abord, je vous prie de remarquer, ainsi que nous venons de le dire, que les représentants du Tiers auront incontestablement la procuration des vingt-cinq ou vingt-six millions d'individus qui composent la nation. à l'exception d'environ deux cent mille nobles ou prêtres; c'est bien assez pour qu'ils se décernent le titre *Assemblée nationale*. Ils délibéreront donc, sans aucune difficulté, pour la nation entière, à l'exception seulement de deux cent mille têtes. U. o. — Il est constant que les députés du clergé et de la noblesse ne sont point représentants de la nation: ils sont donc incompétens à voter pour elle. U. o. — Le Tiers peut donc se considérer sous deux rapports: sous le premier, il ne se regarde que comme *un ordre*; il veut bien alors ne pas secouer tout-à-fait les préjugés de l'ancienne barbarie; il distingue deux autres ordres dans l'État, sans leur attribuer pourtant d'autres influence que celle qui peut se concilier avec la nature des choses, et il a pour eux tous les égards possibles, en consentant à douter de ses droits jusqu'à a décision du juge suprême. Sous le second rapport, il est la *nation*. En cette qualité ses représentants forment toute l'assemblée nationale; ils en ont tous les pouvoirs. Puisqu'ils sont *seuls* dépositaires de la volonté générale, ils n'ont pas besoin de consulter leurs commettans sur une dissension qui n'existe pas. U. o.

¹ L. Schäffner: Gesch. der Rechtsverfassung Frankreichs. IV. 7. 1.

ság feletti diadala elhatározva, a régi rendi gyülekezet igazi nemzetgyülekezetté változott.¹

Az az elv, hogy a képviselők nemcsak a kerületet, hanem a nemzet egyetemét képviselik s mint ilyenek utasítások által meg nem köthetők, rést tört magának a francia minta után majdnem valamennyi alaptörvénybe, a hol a népsuverainitás nincs is kimondva. La souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartient à la nation; aucun section du peuple, ni aucun individu, ne peut s'en attribuer l'exercice — mondja az 1791-iki francia alkotmány. (Titre III. Act. I.) — La nation, de qui seule émanent tous les pouvoirs, ne peut les exercer que par délégation. (II.) — Les représentans nommés dans les départemens, ne seront pas representans d'un département particulier, mais de la nation entière, et il ne pourra leur être donné aucun mandat. (U. o. Chap. I. Sect. III—VII.) — Le peuple souverain est l'universalité les citoyens français — mondja az 1793. június 24-iki Acte constitutionel 7. pontja. Chaque député appartient à la nation entière. (U. o. 29. pont.) — L'universalité les citoyens Français est le souverain — így szól az 1795-iki Constitution. (Act. I.) — Les membres du corps législatif ne sont pas représentans du département qui les a nommés, mais de la nation entière, et il ne peut leur être donné aucun mandat. (U. o. Titre V. 52.) — Az 1814. június 4-iki Charte constitutionnelle 15. cikke szerint: La puissance législative s'exerce collectivement par le Roi, la Chambre des Pairs et la Chambre des Députés des départemens. — E két szó «des départemens» törültetett az 1830-iki Charte

¹ A nemzetgyűlés címéül Sieyès az első napokban ezt ajánlja: *Assemblée des représentans connus et vérifiés de la nation française.* — Mirabeau ezt: Représentans du peuple français. — Mások ismét: Représentans de la majeure partie de la nation. A gyűlés második napján aztán Sieyès indítványát: *Assemblée nationale* — fogadják el.

14. cikkében. Az 1814-iki Charte 36. cikke ugyanis azt rendelte: La moitié au moins des Députés sera choisie parmi les éligibles qui ont leur domicile politique dans le département. — Nem jelentette ez azt, hogy azok csak helyi képviselők; csupán tanácsosnak tartották, hogy olyan emberek is legyenek az országgyűlésben, kik az illető helyi viszonyokkal ismerősek. De azért ezek is nemcsak az illető département, hanem az egész nemzet képviselőiként voltak tekintendők. — Les membres de l'Assemblée nationale sont les représentants, non du département qui les a nommés, mais de la France entière — rendeli az 1848. november 4-iki köztársasági alkotmány 34. cikke. Ils ne peuvent recevoir de mandat impératif. (U. o. 35. cikk.) — Les membres des deux Chambres représentent la nation, et non uniquement la province ou le subdivision de province qui les a nommés — mondja az 1831-iki belga alkotmány. (Titre III. Chap. I. Art. 32.) — A német alkotmányok egész 1848-ig a monarchikus elv fentartásával a modern népképviseletnek, mint a souverain államakarat kifejezőjének nem engednek tért.¹ A «deutsche Bund»-nak úgyszólván egész tevékenysége arra irányult, mint Bluntschli mondja, hogy az úgynevezett «monarchikus elvet» lehetőleg abszolút irányban tartsa fenn és a népeket rendőri gyámkodás alatt tartsa.² Csak 1848-tól kezdődik a modern népképviselet elvének elismertetése s érvé-

¹ Mérvadó volt e részben a «Wiener Schlussakte» (1820. máj. 15.) LVII. cikkének következő határozata: Da der deutsche Bund, mit Ausnahme der freien Städte, aus souverainen Fürsten besteht, so muss dem hiedurch gegebenen Grundbegriffe zufolge, die gesammte Staats-Gewalt in dem Oberhaupte des Staats vereinigt bleiben, und der Souverain kann durch eine landständische Verfassung nur in der Ausübung bestimmter Rechte an die Mitwirkung der Stände gebunden werden.

² Allgemeine Staatslehre. 477. l.

nyesülése az államéletben. Poroszország maga csak hosszú vajadások után lép be a képviseleti államok sorába az 1848. decz. 5-iki alkotmány által. A porosz alkotmánylevél 83. cikke szerint: Die Mitglieder beider Kammern sind Vertreter des ganzen Volkes. Sie stimmen nach ihrer freien Ueberzeugung und sind an Aufträge und Instruktionen nicht gebunden. — Az 1848. márczius 4-iki olasz alkotmány 41. cikke szerint a képviselők az egész nemzetet képviselik, nem a provinciát, melyben megválasztattak és imperatív mandátum által meg nem köthetők. — Az 1866. júl. 28-iki dán alaptörvény 56. cikke szerint a Rigsdag tagjait csak lelkiismeretök köti és nem a választók utasítása. — Az 1866-ban módosított, 1809. június 6-iki svéd alaptörvény (Regeringsform) 49. cikke szerint az országgyűlés a svéd népet képi viseli, a tagokat csak az ország alaptörvényei kötik.¹ — Az 1840 és 1848-ban módosított, 1815-iki németalföldi alaptörvény 74. cikke szerint az états généraux-k a holland nemzetet képviselik. — Az 1866. június 30-iki romániai alaptörvény 38. cikke azt mondja, hogy a két ház tagjai a nemzetet képviselik és nem egyedül a kerületet, mely őket megválasztotta.

Dr. Balogh Arthur.

¹ Már 1810-ben indítványozza de la Gardie gróf a rendi kiváltságok megszüntetését, az osztálykülönbségek elejtésével a képviseletnek a teljes jogegyenlőség alapján való szervezését. Nordenflycht: Die Schwedische Staats-Verfassung. 344. l.

CLASSICISMUS ÉS ROMANTICISMUS.

Íme két név, mely száz év óta az irodalom és művészet ezer meg ezer vizsgálójának a legnagyobb fejtörést okozza. Mi az a classicismus, mi a romanticismus? kérdezték egymástól és heves csatákat vívtak egymás ellen, melyek embervérbe is kerültek. Ismeretes dolog, hogy Hugo Victor szomorújátékainak színrehozatalánál nem egy ember pusztult el. Pedig e fogalmak napjainkig nem voltak tisztába hozva. Tíz éve lehet, hogy egy Párisba származott hazánkfia, dr. Nordau Miksa kiadta a *Conventionelle Lügen* című munkáját, melyben a többi közt a classicismus és romanticismus hazugságait is pellengére teszi. Magam is sokszor kíváncsi voltam a nehéz kérdés megfejtésére és tömérdek értekezést, magyarázatot olvastam, hogy végre világosságra tegyek szert; de nem juthattam idáig. Nálunk báró Kemény Zsigmond tehetőségét is igénybe vette e kérdés; természetesen ő sem adhatta magyarázatát.

Ha a kérdés történeti fejlődését tekintjük, látjuk, hogy a mult század vége felé némi visszahatás keletkezett a Goethe és Schiller s mások által classikusnak nevezett irány ellen. Hangoztatták, hogy a költészet nem egyes művelt lelkek kizárólagos tulajdona, hanem az egész világ minden népe tele van költészettel, panaszkodtak az antik poesis túlbecsülésére, hogy a nemzeti elem háttérbe szorul, hogy még a nagy Goethe és Schiller műveiben sincs igazi élet, nincse-

nek meleg költői érzelmek, hogy hidegek és unalmasak, hogy elvont bennök az élet; hiányzik az igazi, az egész ember. Szerették a középkor tarka világát, a régi német harczokat, küzdelmeket. phantastico-mystikus és színes képeket festettek rólok, némelyek a feudalis és hierarchikus élet nagy harczait csodálták, úgy hogy sokan áttértek a katolikus vallásra. Félreveték Kant elvont bölcsészetét s rajongtak Fichte tanaiért, a ki az ember egyéniségét toltá előre, a szabadon teremtő alkotó egyéniséget, mely igazolta a romantikusok költői önkényének teljes szabadságát, mely szabadon mozgott a művészet és az élet terén s jogosnak tekintett minden szélsőséget, sőt szörnyűséget is. A fődolog volt, hogy eredeti legyen. Eredetinek, újnak, szokatlannak lenni volt az első követelés. Schlegel Frigyes, egyik fővezérük mondotta, hogy a romantikus költészetet semmiféle elmélet sem mentheti ki s csak divinatoricus bírálat merheti eszményének jellemzését. Ő maga végtelen, a mint egyedül szabad és első törvényeül azt ismeri el, hogy a költő önkénye, szabadsága nem tűrhet maga fölött semmi törvényt. Beszéltek bizonyos romantikus ironiáról is, melylyel a költő szemébe néz saját alkotásának, képzelete alakjait újra feloldja és tagadja. Szerették a mesés, rémes, bűvös mystikus történeteket, a kedves meleg dalokat, keleti csudálatos históriákat, melyekben képzeletök szabadon csaponghatott. Mindenben mélységet, bensőséget kerestek, az érzés erejét, sokszor fenköltségét, a képzelem festői pompáját, a nyelv méltóságát és hatalmát, a rhythmus varázsát stb. látták. Szerették a régi alliteratiókat, a mássalhangzós betűrimeket, a költészet cigányos rongyait, dicsőíték a gondolkodás szertelen dőreségét, magasztalták a régi várurak hősi életét. elragadtatva nézték a romokat és így tovább.

Már most, hogy fogjuk a költői irányok e tarka-barkaságában megtalálni az Ariadne-fonalat, mely kivezessen a tömkelegből, hogy azután szabad áttekintést nyerve, a kívánt

egységre. az irodalmi élet törvényére eljuthassunk? Nem lesz nehéz a kérdés megoldása, ha ismerjük az erkölcsi világ törvényét. Az irodalomnak is minden egyes hullámban az idealismus, ideal-realismus és realismus három korszakán kell keresztülvergődni. Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a költők énekének tárgya csak néha elsőrendű fontosságú, a mód azonban határtalanul fontos, sokszor elmondhatni, hogy egyedül irányadó, mert az idealismus idején is dicsőíthetik a középkori várakat, a rajongó vallásos életet, írhatnak meséket, kalandos elbeszéléseket épen úgy, mint a realismus napjaiban, a két kor előadása azonban eltér egymástól.

Már láttuk, hogy az idealista csupa fenkölt érzés, gondolkodás, a ki megveti a léhát, a köznapit, a póriast, a lapost; ha tehát egy középkori lovagvárat rajzol nekünk, a vár urait és asszonyait a fenkölt érzés, gondolkodás hőseinek mutatja be; ha leszállt a pór gunyhájába, az egyszerű paraszt is csupa előkelő gondolkodás, magasztos felfogás, nemes magatartás, dicső lemondás, nagylelkű önfeláldozás képviselője. A vallás és szerelem összeütközésében a vallásnak, a szülői tekintélynek, az erénynek és becsületnek kell győzni, különben nem tetszik. Ennek természetes következménye, hogy az idealismus költészetében hiányzik az a bensőség, melegség, közvetlenség, mely annyira jól esik a realista szűkkörű érzésének, gondolkodásának. Az idealista meg akarja nemesisíteni nemzetének szokásait, erkölceit; de nemcsak ezeket, hanem nyelvét, irodalmát, művészetét, vallását és állami meg gazdasági életét. Ha megveti a népiest, a magyarost, a nemzetit a verselés, a költészet terén, idegen formákkal, eszmékkel és érzelmekkel óhajtja felemelni, azért látjuk, hogy minden idealismus a műveltebb népek verselése és költészetéért rajong. Már 100 körül Krisztus előtt a rómaiak rajongva olvasták a görögök remekműveit, utánozták szólásaikat, meghonosították verselésüket, követték költészetök szebb alkotá-

sait, melyek rendesen az ideal-realismus termékei. A III. században Kr. u. újra jelentkezik ez a törekvés, sőt a középkorban is ki tudjuk mutatni. A XI. század idealismusa megkezdí a római classikusok utánzását. A XVI. század idealismusa az egész művelt nyugaton elragadtatva olvassa Sophoklest, Demosthenest, Thukydidest, Cicerót, Sallustiust. Virgilt, Horácot és másokat. Mindenfelé próbálják meghonosítani a classikus verselést, még oly nyelvekben is, melyeknek szótagjaik nem simulnak az időmértékhez. Nálunk Erdősy Sylveszter János kezdí s az új-szövetség egy-egy könyvének tartalmát magyar distichonokban teszi közzé. Az 1730-tól kezdődő idealismus újra a classicus régiség mámorával telik el. Angolok, francziák, németek, olaszok, spanyolok, csehek, lengyelek, hollandok, svédek s más népek, közöttük mi magyarok rajongunk a classikusokért. Nem győzik eléggé bámulni egy Homér, egy Sophokles, egy Demosthenes, egy Cicero, egy Virgil stb. nagyságát, mindenütt utánózzák őket, újra felkapják s követik verselésöket, írják az alcaeusi, sapphói, asclepiadesi ódákat, betanulják a classikusok azon helyeit, melyekben magasztos, fenkölt érzés nyilatkozik, műveikben ezeket variálják a költők; a franczia idealisták legtovább mennek, a forradalom alatt latinizálják még a tartományok neveit is. Az egyik rajongó fanatikus beszédében ki akar vetközni francziaságából, il faut debaptiser et defranciser. Mindenütt nagy odaadással tanulmányozzák a régi classikusokat, számos könyvet írnak rólók, lelkes magyarázók szépségeiket halászzák ki, virágzik a philologia, nagy tiszteletben részesülnek a görög-római irodalom tanulmányozói. Nálunk Molnár János szepesi kanonok, még akkor egyszerű jezsuita, gróf Ráday Gedeon, Baróti Szabó Dávid, Rajnis József, Révai Miklós, Virág Benedek, Kazinczy Ferencz és mások számtalanon rajongnak a classikusok szépségeiért, Virág Benedek legnagyobb dicsőségének tartja, hogy az egész Horatiust lefordította, a németeknél Schiller, Goethe lettek e

classikus irány legnagyobb mestere, ők voltak a classicismus apostolai; de azért nagyon tévednénk, ha a görög-római irodalom csodálóinak műveiben csupán a régi classicus ízt, hangot, szellemet keresnők, mert nagyon keveset találánk bennök. Ezek ugyanis csak a nemesebb alakot, a fenkölt érzést, gondolkodást honosították meg saját irodalmukban, igaz, hogy sokszor a régi mythológiát és más egyebet is becsempésztek, de nem lettek görögökké vagy rómaiakká, sőt rajtok is meglátszik, hogy mikor írták műveiket. Klopstock például még nagyon fenséges, ünnepélyes, méltóságos és hideg. Schiller az ideal-realismus első felében már melegebb, bensőbb. *Haramiái* valamivel idealisabb, a jellemek szertelebnek, mint *Wallenstein*-ja, melyben több, jóval több a realismus. Goethe dalai már a hetvenes években tudnak melegek lenni, noha akkor írja sentimentalis elbeszélését, a *Werther keserveit*, későbbi művei a *Faust* első része idealisabb, mint a század végén készült *Herrmann és Dorothea*.

Az 1820 körüli idealismus megint nagy tisztelője a classicismusnak. Vörösmarty *Juhász és bojtár* című kis költeménye nem igen tetszik Kisfaludy Károlynak, azt kívánja, hogy kissé graecisáljon benne, mert különben nem olvassák a magyar kisasszonyok, Bajza a népdalokat is időmértékes görög-római versekben szeretné megírtni. Újra előszedik az antik görög formákat és alcaeusi, sapphói, asclepiadesi ódákat írnak, rajongva olvassák Cicerót, Virgilt stb., eposzaikban a latin Virgil hangját utánozzák s hősi hatosokban, hexameterekben írják.

Most lássuk az érem hátulsó lapját is, forduljunk el az idealismustól, térjünk a realismusra. Mi a realismus? Részletezés, aprózás, szétmállás. Míg az idealista összefoglal, magas erkölcsi színvonalra emelkedik, meg akarja nemesíteni az irályt, a verselést, a költészetet, a realista az ő kicsinyiségében, az ő szűk világában meleget, bensőséget, háziassá-

got, nemzeti elemeket, magyarosságot keres. Azért az ideal-realismus elején már látjuk, hogy melegszik fel a költészet. Hasonlítsuk össze Vörösmarty bármelyik költeményét Petőfi dalaival, mindjárt szemünkbe tűnik, hogy noha Petőfi még nagyon idealista, sok benne a lendület, erős az összefoglalás, van érzéke az egység, az általánosítás iránt, mégis tud meleg és közvetlen, benső és kedves lenni. E melegségnek, bensőségnek követelése az, a mit a németek elneveztek romanticusnak. Persze a sok aestheticus, bölcsész és kritikus nekiállott és csináltak igazán tarka elméleteket ennek az iránynak igazolására. Pedig nagyon egyszerű volt a dolog. A realismus, tudjuk, szétmállás lévén, az egyedinek, a helyi- nek érvényesítésére törekszik; az ideal-realismus delén még szélesebb a látköre, ekkor még a nemzeti iránt érdeklődik. utóbb azonban lejjebb száll s a léha individuum, a helyi társadalom s a saját egyéni mystikus, pietista, pessimista és egyéb baja, hóbortja érdekli. Innét ered a realistikus irodalomnak roppant sokfélesége, tömérdek fajtája, megszámlálhatlan szeszélye. Hisz ha most csak az úgynevezett tárczákat akarnók csoportosítani, osztályozni, igazán meg volnánk akadva s annyira szétmállottak a fajok, hogy a hány író, annyi a tárczafaj. Igazán teljes a bomlás. Mikszáth Kálmán Tisztelt Háza, Ambrus Zoltán aestheticai gigerliskedése, Herczeg Ferencz léha Gyurkovicsiádái, Alexander Bernát fontoskodó érzelembonzolgatása, Benedek Elek pelenkahistóriái, Pekár Imre paradicsomi problémái, Kóbor Tamás asphalt-hölgyei, Bródy Sándor eszelős asszonyai, Tóth Béla félesztű mystikusai, Sajó Aladár boszniai hadjáratai, némelyek irodalmi visszaemlékezései . . . mindezek és hasonlók külön műfajokat alkothatnak. Nem utolsó anyaga e tárczáknak a tömérdek bankett és jubilaem, a sok pártvezéri és ministeri dictio, melyeket szintén a tárczafajok közé sorolhatna valamelyik aestheticus. Mindezek jellemző sajátságai, hogy me-

legek, bensők, jóízűek, kedvesek, csupa szív, csupa érzés szól bennök és belőlök; de hiányzik a vezető ész.

Egy-egy találó észrevétel, finom megjegyzés, subtilis megkülönböztetés, a lelki állapotok figyelemreméltó elemzése, valamely erkölcsi helyzet érdekes részletezése, bonczolása, sokszor akad e különféle tárczában, de magasabb szempontot, fenkölt érzést, gondolkodást, szélesebb látkört, vagy más szóval helyes észjárást hiába keresnénk bennök. A szét-hullott társadalom erkölcsi bomlása, aesthetikai szétágazása, az igazságra teljes képtelensége boszantja az olvasót. Ez azonban nemcsak nálunk van így, hanem az egész világon. A mennyire irodalmi töredékek vagy egész művek maradtak reánk a régibb időkből, a realismus végéről, mindig ilyen volt az irodalom. A Krisztus utáni II. és a XV. század, az 1710, 1815 körüli irodalom, melyet nem az ébredező idealismus hősei írtak, mind ilyen. Nagyon helyesen mondja róluk Gottschall, hogy *der treffliche Unsinn und die herrliche Albernheit wurde auf den Thron gehoben*; Hegel pedig szemökre veti az *innere Wahrheitslosigkeit des Stoffes*. Csak-hogy e megjegyzések méltányosságát nagyon leszállítja az a tudat, hogy Hegel az idealismus lázas napjaiban mondhatta e szavakat, Gottschall pedig az ideal-realismus nagy idején, 1853-ban szólott így. Ma ha csúfoljuk is a mostani romanticismus léha íróit, ki kell mondanunk, hogy a költő, az író sem lehet más, mint kora. Ő csak azt adhatja, a mi eltölti bensejét, a mitől duzzad a keble.

Az ideal-realismus delén és utána is, mikor követelőleg lép föl az úgynevezett romanticismus, még nagy alkotásokat tud felmutatni az irodalom. Kiváló költők lépnek föl s nagy erővel tudják megénekelni a multat és jelent. Egy Dante és Boccaccio, egy Shakespeare, Corneille és Racine, egy Goethe és Schiller és a mi Petőfink és Arany Jánosunk is erővel és hatalommal, lendülettel és melegen szólnak. De

mellettük és utánok számosan munkálnak a romanticismus műhelyében, a kik teljesen igazolják a két Schlegel, azután Schleiermacher és Solger romantikus aesthetikáját.

De hát ezek után van-e értelme a classicismus és romanticismus szembeállításának? — kérdezi a t. olvasó. Nincs, mert a classicismus csak egy tüneménye az idealismusnak, melynek helye, jogosultsága van. Mikor az irályt, a verset, a költészetet meg akarják nemesíteni, sőt még jó ideig az ideal-realismus alatt is nagyobb szerepet játszhatik, míg lassankint el nem pusztítja a realismus.

A mi a romanticismust illeti, az egész helytelen elnevezés, s ha az irodalomtörténeteket vizsgáljuk, látjuk, hogy romantikus nevet adnak az 1820-ig terjedő realismusnak, de új romantikának, majd francziának nevezik a későbbit. Miért romanticismus a huszas évek költészete? Talán mert középkori históriákat, a dicső mult történeteit szeretik költeményeik tárgyává tenni? Talán azért, mert lovagvárak, tornajátékok, szerelmes várúrnők, hűbérurak, ezek csatái és párbajai vannak előadva bennök? Nem lehet mást képzelni. Az előadás azonban egészen új. Amott realista, ebben idealista. Amaz a bomlás terméke, ez az összefoglalásé. Abban az írók tudnak úgynevezett jellemzetes alakokat teremteni, minden egyes hősükben be tudják mutatni az egyéni jellemvonásokat, irataikban nincsenek se nagyon jó, se nagyon rossz emberek; minél messzebb halad a realismus, annál gyarlóbb, tehetetlenebb, léhább jellemekkel dolgozik az író, végre csupa eszelősökkel tölti meg regényét, szindarabját. Akad ugyan egy-egy józanabb költő, a ki annyira-mennyire egészségesebb realismusnak hódol, mint pl. nálunk a Bánkban szerzője, *Katona József*, de az írók, költők nagy tömege csupa félszeg, idegen, helytelen jellemeket tud felmutatni.

Az idealisták nagyobb része a másik túlzásba esik. Csak angyali és ördögi jellemeket ismernek. Hugo Victor,

nálunk Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály jellemeiben alig találunk jellemző vonásokat. E romantikusok nem ismerik a realistikus jellemzés módját. Alakjaik már az első lapon ki vannak nagyolva, csakhamar gypsbe vagy érczbe öntve, azért legfőlebb eltörhetnek, de nem változhatnak, módosulhatnak. A mű elejétől fogva mindig ugyanazok. Az a belső ellenmondás, belső összeütközés ekként nem is lehet meg náluk. Például Kisfaludy Károly Irenéje egy görög leányt mutat be, a ki lemond szerelméről, mindenről, csakhogy a szultán szerelmével nemzete gyermekeinek használjon; de nem éri el célját, mert a háborgó basák előtt megöli a török császár. A realista bíráló azt mondja, hogy ez nem igazi tragédia. Iréne nagyon szenvedőleges, passiv jellem, nekünk a szív küzdelmét kellene látnunk; tegyük azt, hogy a költő belészeretteté Irenét a szultánba, ezzel már könnyebben elő lehetne idézni a belső ellenmondást, mert ez a szerelem egy neme volna a honárulásnak. Azonban lehetséges ez? Megnézett volna 1820-ban az idealista közönség oly tragédiát, melyben rokonszenvesen adatik elő egy hősnő. a ki az ellenség fejedelmébe szerelmes? Ezt nem lehetett elkövetni. A realismus gyarapodásával azonban már könnyen megy. Gyöngyössy István megénekelte Széchy Máriát, a ki belészeret az ellenség vezérébe s elárulja, feladja várát. Az egész ország csodálta a költemény szépségét s nem botránkozott meg az árulásán. Igaz, hogy az ellenség vezére is a magyar ügyet szolgálta, csak királypárti volt; de jól tudjuk, hogy akkor a nemzet nagy része folyton lázongott és elégedetlen volt a bécsi udvarral, mégsem ütköztek meg rajta. mikor a szerelem győzött a haza, vagy legalább a nemzeti párt fölött. Mindkét párt olvasói szívesen forgatták e költeményt.

Hát hogy segít magán az idealista, hogy előidézze a drámai küzdelmet? Mivel belsővé nem teheti az ellenmondást

tehat külsővé teszi s így epikus jellemeket használ, a kik olykor szörnyű harczokat, véres tetteket követnek el. A legborzasztóbb helyzetekbe sodorja hősét. Például Vörösmarty *Marót bánjában* a bán öcscse lesz feleségének csábítója, a nélkül, hogy tudná, mily szent kötelék fűzi a bánhoz, a ki szeretettel keresteti rég elveszett testvérét. Az idealista költők nagy szükségökben gyermek-kitevésekkel, félreismérésekkel és hasonló külső eszközökkel s rémes jelenetekkel dolgoznak a drámai küzdelem és hatás elérésére. Az idealrealismus alatt, mivel még van eszményiség az emberben, de már jelentkezik a realismus, könnyebb a drámai belső ellenmondás megteremtése; ilyenkor még jogosult fogalom a haza, a nemzet, az emberiség, a vallás, a fenkölt erkölcs, de mellettük van már értelme a szerelemnek, a magán- és családi érdeknek, az egyéni nagyravágyásnak és hasonlónak; a realismus idején azonban eltűnnek a nagy erkölcsi, nemzeti, szóval az ideális igazságok; azért nehéz, csaknem lehetetlen ilyenkor ideális tragédiát írni, a magán- és a családi érdekeket kell összeütközésbe hozni. Katona Bánkjában sem szerepel oly erősen a haza, a nagy nemzeti eszme csak mint realistikus védelem, hanem a családi érdek, a szerető feleség meggyalázása, a családi fészek feldúlása, a szegény gyermek elvesztése. A miről a jó Gyulai ábrándozott, hogy Bánkjában tragikum a király helytartójának, alteregójának, a rend őrének, a hűbérúrnak és a nőtisztelő lovagnak belső ellenmondásában rejlik, csak az egyes kifakadásokban van meg, de nem játszanak fontos szerepet, nem is játszhattak a realismus idején, hanem annál többet a családi és magánérdek, vagyis a féktelen individualismus.

Szóval újra ismételjük s mondjuk Cato után: censeo delendam esse Carthaginem; mi is azt tartjuk, hogy száz évi zavaros használat után jó lenne eltörölni a romanticismus nevét is.

Igaz, hogy kár a sok tanulmány-, értekezés-, nagy dolgozatok- és könyvekért, melyek a romanticismusról szólnak s tisztába akarják hozni az aesthetika e sphinxi talányát; de ha sikerült nekünk kimutatni a kérdés helytelenségét, föltárni a valót, az igazságot: akkor nem veszett kárba annyi ezer fő éjjel-nappali gondolkodása; hisz minden ilyen fáradozásnak rendesen egy kis igazság a gyümölcse, melyre ha ráakadtunk, csak azon csodálkozunk, hogy előbb nem tudott rájönni az emberiség.

Bodnár Zsigmond.

SPENCER HERBERT ETHIKÁJA.

— Második és befejező közlemény. —

Az alapjogoknak birtokosai. Ezek Spencer szerint az alapjogok; a politikai -- teszem a választási jog -- nem alapjog, hanem csak eszköz az alapjogok megvédésére és épségbentartására. Fölmerül azon kérdés: ki a birtokosa ezen fentebb említett alapjogoknak? minden ember kivétel nélkül? vagy csak a férfiak, vagy csak a felnőttek? Mi jogaik lehetnek a hülyéknek és elméjükben háborodottaknak? stb. Mielőtt e kérdésekre felelünk, Spencer etikájának fentebb említett alapnézetére vissza kell térnünk, mely az abszolút és relatív ethika közti különbségről szól. Az abszolút ethika csak eszményi embereket és eszményi társadalmat ismer, melyben mindenkinek egyenlő joga van. Ennek folytán a *nőknek* minden tekintetben egyenlő jogaik vannak a *férfiakkal*. A Soc. Stat.-ben ezen elv teljes élességében van felállítva és fentartva, a Justice című mű e kérdésben is némi módosításokat ismer el, kivált a családi életben, midőn minden egyes esetben compromissum dolga. kire hármojjék a család fentartásának és gyermeknevelésének kötelessége, de kié legyenek ezután a megfelelő jogok is? Továbbá mindaddig, míg a háború idejében a férfi teste épségét, sőt életét köteles kockáztatni a haza javáért és a nő ezen kötelesség alól föl van mentve, ez nem kívánhat politikai egyenjogúságot a férfival, mert egyenlő jogok

csak egyenlő kötelességekkel állhatnak szemben; de a mint az állandó belső és külső béke beáll, helyreáll e szempontból a férfiak és nők teljes egyenjogúsága is. A *gyermek*ek jogáról szólván, a Soc. Stat. ismét radicálisabb felfogást árul el, mint a Justice. Ama műben teljes szigorral alkalmazza a philosophus főelvét: mindenkinek szabad tenni azt, a mit akar, kivéve ha másnak szabadságát sérti. Ha a gyermek képességei kisebbek, cselekvéseinek köre e természetes körülménynél fogva is kisebb lesz, de e kisebb körében teljes szabadságot kell neki engedni. Spencer szerint az észszerű nevelés is ilyen elveket parancsol, nemcsak a szigorú jogosság. E tételeknek élessége is módosításokat szenved a Justice című műben, midőn a faj fentartásának feltételeit tartja szemelőtt a philosophus. A gyermek még nem tarthatja fenn magát; ez esetben a faj fentartásának formulája így hangzik: a gyermek nem fárad és mégis valamely fáradságnak a gyümölcsét élvezi, a szüle fárad és fáradságának gyümölcsét csak részben élvezi, másik részét átengedi a gyermeknek. Ez esetben tehát a jog formulája így hangzik: a felnőtt embernek, hogy családját fentartsa, teljes szabadságához van joga, a gyermeknek pedig csak a szüle fáradságának gyümölcséhez; fentartásában a szülétől függ és azért, engedelmeskedni tartozik neki. Azon mérvben azonban, a mint a gyermek önállóbb lesz és magát fentartani képes, kisebb lesz az engedelmességének kötelessége, míg az elért nagykorúsággal az ő szabadsága szüleiével egyenlő.

Mint hogy Spencer eszményi embereket eszményi társaságban tart szemelőtt, arról nem szól, milyen joguk van a hülyéknek, örülteknek stb. Róluk nem állithatók fel általános elvek, jogaik köre inkább esetről-esetre határozandó meg compromissum útján.

Az eddig említettekben az alapjogokról és az ú. n. politikai jogok által való biztosítékairól szövegeztünk és ez képezi

mind a Soc. Stat, mind a Justice műnek, hogy úgy szóljak, első részét. A második rész az állam természetéről, feladatáról, e feladatának határaitól szól.

Az állam természete, feladata és feladatának határai. Az állam természete a történelem tanúsága szerint nagyon változó. Egészen más az a különböző vadnépeknél, más az ó-korban, mint a középkorban, más az a földnek különböző területein; ezzel párhuzamosan jár az is, hogy különböző volt a felfogás az államnak kötelességeiről. Az államnak valóságos, észszerű természetéről és feladatáról csak úgy alkothatunk magunknak helyes fogalmat, ha a jognak alaptételére visszatérünk: mindenkinek mindent szabad tennie, ha másnak vele egyenlő szabadsági körét meg nem sérti. Az egyeseknek ezen szabadságát biztosítani az államnak legfőbb kötelessége, úgy hogy a többi alig jöhet szóba. A biztosítás csak a megtámadtatás elleni védelemben állhat, megtámadhatják pedig külső vagy belső ellenségek. Az egyén azért viseli az államnak terhét, hogy életcéljai elérésére irányzott törekvéseiben ne zavartassék. Hogy az állam kötelessége alattvalóit a küllellenség ellen védelmezni, általánosan el van ismervé, de annál hiányosabb a belső ellenség ellen való védelem.

Ha a gazember életemet, vagyonomat támadja meg, ha az államnak büntető hatalmát kell gyakorolnia, az egy perczig sem haboz azt tenni; de ha a gazember engem rászéd és polgári peres úton kell jogomat keresnem, akkor a per költségei sokszor kidobott pénz, minek folytán sok ember inkább igazságtalanságot tűr, mint hogy céljának elérése nélkül még költségbe verje magát. E tekintetben az állam még hiányosan teljesíti kötelességeit. Spencer szerint az igazságszolgáltatásnak ingyenesnek kellene lennie. Azon ellenvetés, miszerint akkor annyian perlekednének, hogy az állam nem győzné a peres ügyeket elintézni, téves. Ez ellenvetés téves föltevésből indul ki, t. i. hogy egy dolog változik, a többi dolgok ugyan-

olyanok maradnak, mint azelőtt. Azt tesszük fel ugyanis, hogy a jog áthágása számban ugyanannyi lesz, ha a jogszolgáltatás ingyenes és biztos, mint a mennyi mai napság, midőn az bizonytalan és költséges. A valóság az, hogy a polgári jogi kihágásoknak java része a hiányos jogszolgáltatásnak következménye; hogy azokat sohasem követik el, ha megtorlásuk biztos.» (Justice. 211. l.) Az igazságszolgáltatás annyira legfőbb kötelessége az államnak, hogy a többi alig jöhet szóba; ilyen volna, teszem, annak elhatározása, milyen utak, csatornák vagy vasutak építendők a közjólét és utókor érdekében és a felügyelet arra, hogy az expropriációban és a szerződésekben jogsérelem ne forduljon elő. Spencer különben a legridegebb noninterventiót vallja, mindig szemelött tartva az eszményi és nem a mostani államot. A noninterventio elve azonban a mostani körülmények közt is a lehető legszélesebb határig kiterjesztendő.

Többféle okok vezetnek a philosophust a noninterventio felállításában:

1. «A mindennapi (average) törvényhozónak ép úgy, mint a mindennapi polgárnak semmi bizalma sincsen ahhoz, hogy a társadalmi erők jóltevően hatnak, mindamellett, hogy annak jóltevő hatását számtalan eset képes megvilágosítani. Ő állhatatosan csak azt gondolja, hogy a társadalom gyártmány és nem természetes fejlemény; ő vak azon tény iránt, hogy a társadalmi életnek széles és bonyolult szervezkedése eredménye csak egy önkaratú (spontaneous) közreműködésnek, mely oly emberektől származik, kik magáncéljukat hajszolják. Kérdezze bár csak magát, miképen tették használhatóvá és termékenynyé a föld felületét, miképen építették a városokat, miképen keletkezett a mindennemű gyártmány, miképen fejlődtek a művészetek, miképen halmozódtak fel az ismeretek, miképen teremtették az irodalmat, és kényszerítve lesz átlátni a tényt, hogy egyik sem kormányzati eredetű, de

sőt soknak sínlődnie kellett a kormány által elébevetett akadályok miatt; de ő mindezt tekintetbe nem veszi és azt teszi fel, hogy a parlamentet kell segítségül hívni, ha jót akarunk elérni vagy rosszat elhárítani. Határtalan bizalmat helyez olyan agensbe, mely számos bakot lőtt, és semmi bizalmat sem helyez oly agensbe, mely oly sokszor eredményt mutatott fel.» (Justice.) Mennél tovább tanulmányozzuk a dolgok fejlődését, annál jobban meggyőződünk arról, hogy sehol sincs véletlen, hanem mindenütt rend és teljesség. A fejlődés szünet nélküli. és habár lassú, de erőteljes; itt hamar mutatkozik valami új dolognak körvonala, ott a körülmények szerint az eredő dolognak csirái láthatók, de a mozzalom szünet nélkül előremegy a tökéletes felé. Minden rendetlenség csak látszólagos, a mint a hegyek és völgyek egyenetlenségei a föld területének körívét csak látszólag módosítják. De bármerre nézzen a vizsgáló, csodálattal látja, milyen egyszerű eszközökkel gyógyítja a természet a bajt. Ilyen szünet nélküli adaptatio a társadalmi életben is látható; ez adaptationak az lesz az eredménye, hogy a késői jövőben az ember önként, belső hajlamától ösztönözten teszi majd azt, mit a rend és morál kíván. (S. Stat. 322. l.) Ezen adaptationál fogva a társadalom sok bajt a törvényhozás és kormányzás nélkül gyógyít.

2. Spencer az Essaykben összegyűjtött kisebb értekezéseiben, «The Man versus The State» című röpiratában és a «Social Statics»-ben szinte kifogyhatatlan oly eseteknek felsorolásában, a melyekben a parlamentáris törvényhozás ostobaságokat követett el. Ez ostobaságoknak forrását első sorban a parlamentet alkotó képviselőkben kell keresni. Gyógyszerészt, ki rosszul gyógyít, megbüntetnek, mert olyasmibe avatkozot, a mihez nem ért; de ha parlamenti tag, ki csak minap hagyta el az egyetemet, vagy ki kutya farkával és vadászati kalandjaival popularis lett környezetében, vagy

ki mint *industriosus* ember vagyona tett szert, most a parlamentbe lép és nem is konyitva a társadalmi élet bonyodalmas tüneményeihez, vészesen beleavatkozik mindenbe, akár ért hozzá, akár nem, büntetlenül teheti. (The Man v. Th. St. 47. k. l.) A parlamenti kötelességek teljesítésére nem elégséges a régi *classikusok*at és az antik világot ismerni, nem elégséges Carlyle elmélete szerint az emberi *herosok*nak életét töviről hegyire tanulmányozni, nem elégséges a történeti munkákban előforduló *intrikákat* ismerni: az, a mire valóban szükségünk van, az a természeti okok és okozatok közti összefüggésnek *systematikus* tanulmányozása, mely a társadalmilag összesereglett emberek együttes életében nyilvánul. » (That which is really needed is a systematic study of natural causation as displayed among human beings socially aggregated. The M. v. Th. State. 60. l.) A *sociologia* ismerete, vagy legalább a *sociológiában* való jártasság föltétlenül szükséges minden parlamenti tagnál.

Feltéve azonban, hogy van számos politikailag képzett ember: téves azon nézet, hogy a választók maguk saját jól felfogott érdekükben csak olyanokat választanak képviselőknek, kik a közjólétet a leghathatósabban előmozdítják; mindenki tudja, hogy képviselők választásánál egészen más dolgok döntenek. (Repres. govern. Essays. II. 173. l.) Lássuk csak az emberek viseletét a képviselők választása előtt és után. A «választás előtt a képviselők java részét a politikai ellenpártok sárba rántják, politikai képzettségüket nevetségessé teszik; ha pedig e képviselők a parlamentben együttülnek, akkor föltétlen bizalmat helyeznek együttes bölcseségükbe (*collectiv wisdom*). Nem politikai fetisizmus-e ez, melyet az emberek a képviselők politikai együttes bölcseségével űznek? «Azon időtől fogva, midőn (a törvényhozók) a pénznek értékét meghatározni iparkodtak, egész mostanig, midőn azon kísérlettel hagytak fel, hogy a gabona árát meghatározzák, az állam-

férfiak mindenfélére vállalkoztak, kezdve onnan, hogy milyen legyen a csizmák szabása addig, mikép juthat az ember a mennyországba: céljokat állandóan eltévesztették és egészen mást értek el, mint elérni szándékoztak. Mindamellett oly kifogyhatatlan az emberek bizalma, hogy bárha látják azt, bárha mindennap hallanak valamit a hatóságok élheterlenségéről . . . a kormánynak csak valamely plausibilis tervvel elő kell állania és menten hurráht kiáltanak az emberek és sapkájokat a levegőbe dobják azon biztos reményben, hogy az ígért dolog meglesz.» (Soc. Stat. 423. l.) Élesebben a non-interventio elve mellett már nem is szólhatni.

3. Még biológiai és sociológiai okok is rábíriák Spencert, hogy az említett elvet vallja. Annak, hogy a szerves testben a szervek elkülönülnek kettős következménye van: a) mentül jobban képesek a szervek speciális functiójukat végezni: b) annál képtelenebbekké lesznek más functiókra; tanuskodik róla minden physiologia, nemzetgazdaságtan stb. Mi tehát a kormánynak és törvényhozásnak különös functiója? Nemde hogy a társadalmi együttlétet lehetővé tegye? Teszi pedig azt a polgárok védelmezésében külső és belső ellenségek ellen (ez utóbbi esetben az igazságszolgáltatással). Nos, mentül jobban végezi ezt a functiót, annál rosszabbul végezheti a többieket. (Rep. gov. Ess. II. 208. k. l.) A történelem is a mellett szól. Miben volt a parlamentek működése a legüdvösebb? Nem abban, hogy mindenbe beleártották magukat, hanem abban, hogy *védtek* a népeknek *jogait* túlkapasok ellen és *kivívták szabadságát*. Az igazságtalan jogintézkedést közvetlenül mindenki érzi, mindenki védekezik ellene; ha azonban a parlament specialis (nevelési, közegészségügyi, kereskedelmi stb.) ügyeknek rendezését megkísérli, akkor a népnek inkább csak egy specialis osztálya érzi azt közvetlenül és a parlament büntetlenül követhet el botlásokat. (U. o. II. 202. k. l.)

4. Nem szabad elfelejteni azt a hátrányt sem, hogy ha a kormány és parlament mindenbe beleavatkozik, ezt csak egy bonyolult közigazgatási gépezet segítségével teheti. A parlament a törvény végrehajtását a miniszterekre bízta, ezeket felsőbbrendű hivatalnokok támogatják, az utóbbiakat alsóbbrendűek és így tovább. Mentől bonyolultabb valamely gépezet, annál több erő vész el a részek surlódása által, a szükségtelen kiadások felszaporodnak. Bízák tehát a társadalomra sok ügynek elintézését, az majd egyszerűbben és kevesebb költséggel gondoskodik róla. (U. o. Over-Legislation. 66. l.)

5. Az állam és kötelességeiről és kötelességeinek határaiól szóló eddigi okoskodások inkább deductiv természetűek (habár az inductiv és deductiv okoskodás teljesen sohasem választható el egymástól). Spencer azonban a noninterventio elvéhez inductiv úton is eljut. A műveltség fejlődésében azt látjuk, hogy a társadalmi élet kezdetén azon társadalmi rendszer, melyet Spencer militarismusnak nevez, szinte minden megszorítás nélkül uralkodott, a művelődés fejlődésében azonban az industriálizmusnak nevezett társadalmi rendszer fogja azt kiszorítani. A késői jövőben az industriálizmus alkalmazást szintén olyan megszorítás nélkül fog érvényesülni, mint azelőtt a militarizmus érvényesült. A két rendszernek szabatos körülírását és jellemzését a «The Man versus The State» című műnek 1. lapján találhatjuk. «Ha az együttműködést (cooperation) a legtágabb értelemben vesszük, két-féle együttműködést különböztethetünk meg: a kényszerített együttműködést és a szabadakaratút. Az egyiknek tipikus alakját a besorozott egyénekből álló katonaseregben látjuk, melyben minden egyén rangbeli állásához képest — a halálbüntetés fenyegetése alatt — azt teszi, mit neki parancsolnak és ételt, ruházatot és fizetést olyant kap, a mint azt tetszőlegesen megszabják; míg a másoknak tipikus alakját a termelőknek és kereskedőknek (producers és distributors) testületé-

ben látjuk, kik bizonyos fizetésben megegyeznek és azért meghatározott munkát adnak, kik kellő felmondás után tetszésük szerint állásukat otthagyják, ha az hajlamuknak többé meg nem felel.» Ennek az lesz a következménye, hogy ha a társadalom még soká tovább fejlődik az industrializmus irányában, az emberek megállapított alku szerint, megállapított és szabadon választott munkát fognak végezni, hogy mindenik azt fogja tenni, a mi neki tetszik és az állam lehetőleg semmibe sem fog avatkozni. A művelődés eddigi fejlődése is arra mutat, hogy az ideális államban és társadalomban a non-interventio elve fog érvényesülni.

6. Nézeteiben még megerősíti Spencert az, a mit a nemzeti jellemről tart és annak befolyásáról a nemzet institúcióira; azért fontos pár szóval azt is megemlíteni. A Soc. Stat. 264. lapján azt olvassuk: «A physiologus kifejti, hogy az állami szervezetben a lágy részek határozzák meg a keményeknek alakját; egyaránt igazság az is, hogy a társadalmi szervezetben a látszólag rideg keretet (framework), a törvényeket és intézményeket a látszólag erőtlén valami — a jellem határozza meg. Társadalmi elrendelkezések (arrangements) a testnek csontjait képezik, melynek élete a nemzeti jellem; ezen elrendezkedések szabadokká, egészségesekké válnak, vagy betegékké, görcsösökké, a szerint, a mint azon moralitás életerős, életerős, vagy ellenkezőleg». Ezen alapnézetből többféle következtetések vonhatók le. 1. Semmi törvényhozás sem teremthet erőket, ha azok nem voltak a nemzet jellemében. Emberek viseletét reformálni akarni, a nélkül, hogy jellemöket megfelelőleg megváltoztatjuk, dőreség. A jellemet pedig nem változtatják a mesterséges intézkedések és agensek, hanem változtatják az életnek kényszerítő körülményei. (Soc. Stat. 384. l.) Az intézkedések erőt nem teremthetnek, hanem csak irányt adhatnak. Ha tehát az erőnek bizonyos összegét egy irányra tereljük, ugyanannyi erőt

vonunk el más iránytól. Midőn a társadalom háborítatlanul fejlődik, erejét arra fogja fordítani, mire a körülmények kényszerítik; ha a körülmények egy speciális funkciót kívánnak, a funkciónak megfelelő organuma fog fejlődni. Ha már most ezen természetes fejlődésbe mesterségesen beavatkozunk, csak kárt okozunk. 2. Ha a törvényhozás és kormány mindenről gondoskodik, leszoktatja a társadalom tagjait, hogy szükségükről maguk gondoskodjanak, azok hozzászoknak, hogy kevésbé törődjenek a közügyekkel, a nemzeti jellem elfajul és az Over-Legislation káros következményű. 3. Tisztán forradalom által létesített intézmények nem lesznek maradandók. «A nép sohasem lázad fel, hogy támadjon, hanem mert elnyomottságát tűrni nem akarja.» A forradalom alatt a nép felháborodott állapotában sohasem viselkedik úgy, mint rendes körülményeiben. Viselete más, mint a forradalom előtt volt, de más is, mint az lesz, midőn a felháborodás nyugodtabb érzelmeknek és nézeteknek ad helyet. Mindennek csak az lehet a következménye, hogy a forradalomszülte intézmények egy átmeneti lelki állapotnak felelnek meg és azért maguk mulandók, mert nem folynak a nemzetnek állandó jelleméből. (Soc. Stat. 270. k. 1.)

Zárzó. Spencer elméletéhez csak pár megjegyzést akarok hozzátolni. Spencernek noninterventio elve heves megtámadásoknak volt kitéve. De hiszen ő maga is olyan elvnek tartja, mely nem minden műveltségi fokra alkalmazható. A non-interventiónak legnagyobb ellentéte a tiszta militarismus rendszere és a «Political Institution»-ban és egyebütt számos helyen kifejti, hogy kezdő társadalmak csak a militarismus hatása alatt haladhattak előre. Az industrialismus a civilizációnak csak későbbi stadiumában lép előtérbe, azon stadium pedig, hogy az industrialismus a militarismust teljesen kiszorítsa, csak egy késői jövőnek végcélja, melyet az emberiség talán sohasem ér el: hiszen a föltétlen industrialismus esz-

ményi államot, eszményi társadalmat tételez fel. Minthogy pedig a tiszta noninterventio elve a föltétlen industrialismusnak felel meg, az teljes tisztaságban talán sohasem fog érvényesülni. A mostani társadalom az industrialismus és militarismus harcának képét tünteti fel, midőn vagy az egyik vagy a másik tért nyer vagy veszít, az állam beavatkozása annak megfelelőleg majd nagyobb, majd kisebb.

Úgy hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a következő megjegyzés szintén megfelel a Spencer philosophiája szellemének. Fentebb láttuk, hogy a társadalom kezdetén a megfelelő rendszer a militarismus, olyannyira, hogy kezdetleges műveltségi állapotokra az industrialismusnak megfelelő noninterventio elvét alkalmazni a legvészesebb hatású volna; fentebb láttuk továbbá azt, hogy a mint az organismus lágy részei a keményeket határozzák meg, úgy a jellem, moralitás és a műveltség állapota a nekik megfelelő törvényeket és institutiókat hozzák létre. Az említett körülményeknek meg nem felelő más törvények, más intézmények vészesek volnának; ha tehát a mostani körülmények közt a noninterventio elve nem érvényesül teljesen, akkor abban nemcsak az foglaltatik, hogy adott körülmények közt az nem érvényesülhet, hanem hogy az veszedelmes és a társadalomra káros is volna, ha valóban feltétlenül érvényesülne.

Hogy egyeztethető össze már most ezzel az, hogy Spencer annyiszor és oly hevesen kikel az ellen, hogy a kormány és parlament mindenbe beleavatkozik és hogy nem fogy ki oly esetek felsorolásában, melyekből kiderül, hogy a beavatkozás káros volt. A kormány és a parlament emberekből áll és emberi gyöngeségeknek alá van vetve; nem lehet tehát tagadni, hogy az előbbi sokszor rosszul intézkedik, az utóbbi sokszor czélszerűtlen törvényeket hoz. A kérdés csak az, vajjon a törvényeknek hozása és azoknak végrehajtása, a kormányzás, a mostani alakban és a mostani körülmények közt, habár nem

kifogástalan, mégis nem a legjobb-e? Spencer ismeri ez ellenvetést (Soc. Stat. 508. l.) és azzal felel, hogy ilyen állapot nem «absolut jó», hanem adott körülmények közt a «legkevésbé rossz». Nos, azt mondom, elégedjünk meg ezen «legkevésbé rosszsal» és tűrjük, hogy a kormány és parlament másba is beleavatkozzék, mint az igazságszolgáltatásba; adott körülmények közt az mégis a «legjobb». Mit intézzen el és mit intéz el valósággal a törvényhozás és kormány, mit a társadalom: az különböző körülmények közt a transactionnak dolga.

Még egy kérdés merülhet fel: miféle qualificatio kívánatos oly férfinál, ki mint parlamenti tag a törvényhozásban részt akar venni? Fentebb láttuk, hogy Spencer (és nézetem szerint helyesen) mint *conditio sine qua nont* megkívánja, hogy az illető a sociológiában jártas legyen. A ki a társadalmi életet rendezni akarja, annak a társadalmi életet ismernie kell. Kell, hogy legalább a sociologiai törvényekben tájékozva legyen. Föltétlenül kívánatos, hogy a társadalmi élet egyes szakában részletesebben tájékozódjék. Ismeretes azon parlamenti praxis, mely szerint a törvényt, mielőtt a plenum elé kerül, *szakosztályokban* vitatják meg; csak az a kérdés, hol van a nagyobb súly: a szakosztályokban-e vagy a plenumban?

Az amerikai congressusban a House of Representativesben, a törvényhozásnak fősúlya inkább a «Standing committees»-ekben van (l. James Bryce. *The American Commonwealth*, Part I. Ch. XV.); utopikus-e azon nézet, hogy ilyenféle csirákából önálló szakparlamentek fognak fejlődni, melyeknek törvényeit egy központi organum csak nyélbeüti és összeegyezteti, hogy az egyes szakparlamentek határozatai egymást ne paralizálják, vagy az összességre károsak ne legyenek? Ilyen szakparlamentek megválasztásánál az egyes polgár talán jobban érvényre juttathatná egyéni törekvéseit, mint

ha most egy öszparlamentbe választja képviselőjét. Hiszen a társadalmi kör, melynek mind ő, mind a választandó képviselő tagja, ismeretesebb előtte, őt magát is jobban ismeri a kör. Mikké fejlődnek a mostani intézmények, senki sem tudhatja.

A jótékonyaságról általában. Spencer szerint az altruizmus két irányban nyilatkozhatik; vagy úgy, hogy mások iránti jóindulatból valamitől tartózkodunk, mi őket különben bántaná, vagy hogy őket boldogságukra való törekvésükben positive támogatjuk. Ez altruistikus irányokban a bölcselő oly különbséget állít fel, melyet nézete szerint társadalmi életünkben szem elöl téveszteni vészes dolog. Az altruizmusnak első iránya, melyet írónk negative beneficence-nek nevez, a többiek közt annak jóindulatú elismerését is magában foglalja, hogy embertársaink kiszabott körükben szabadon cselekedhetnek és fáradságuknak gyümölcsét csorbítatlanul élvezhetik: ez, mint láttuk, a jognak és igazságnak czélja. De ezzel nem értük el az etikának végpontját; nem elégséges, hogy másoknak jogait directe vagy indirecte meg ne sértsük, hanem, ha kívánjuk, hogy a társadalom lehetőleg teljesen boldog legyen, embertársainkat még a jog körén túl negative és azonfelül sokszor még positive is kell támogatnunk, azaz jótékonyaknak kell lennünk. Most térek rá azon különbségre, melyet a bölcselő tesz: a jog és igazság a társadalmi egyensúlyt (social equilibrium) tartja szeme előtt, ez *közérdekű*, a jótékonyaság az egyesek érdekeit és jólétét mozdítja elő, az tehát *magánérdekű*.¹ Az igazságszolgáltatás elsőrangú társadalmi törvény, a jótékonyaság másodrangú törvény, melynek csak ott van tere, a hol az elsőrangú törvény tért enged.

¹ Spencer csak következetes marad a noninterventio elvéhez, midőn a jótékonyaságot és a társadalmi jólét fokozására irányuló törekvéseket az állam feladatai sorából kiveszi és az egyesekre és azoknak associációira bízta.

Ha valaki kitünőbb, szorgalmasabb, hadd élvezze mindannak gyümölcsét; ha az erők ellen a jog megsértésével védjük a gyöngéket, alapjában felforgatjuk a társadalmat: ilyen politika a communismushoz vezet. Ha a társadalom állam alakjában majd ebben, majd a másik irányban a jótékony-ságot közvetlenül gyakorolja; ha az állam nemcsak *a szabad tért* adja mindenkinek, hogy boldogságára törekedhessék, hanem a boldogságnak *eszközeit* is megadja neki: akkor épen a szegényebbek és gyöngébbek lelkében támad azon nézet, hogy az állam — nem ők maguk és restségük stb. — oka annak, hogy nem érzik magukat jól. Nézetük szerint az államot kell felforgatni, hogy mindenki, akár dolgozzék, akár nem, a munka gyümölcseiben *egyformán* részesüljön. Íme a communismus. A radícálisabb rész még tovább megy és minden állami rend és igazság ellen fellázad; ez az anarchia. Tehát ridegen alkalmaztassék a társadalmi életre a struggle for life. a mint az állatoknál és növényeknél uralkodik, minden minősítés nélkül? Nem, csak ne az állam, hanem az egyes vagy a társadalom gyakorolja a jótékony-ságot; a jótékony-ság önkéntes cselekmény, mely erőszakkal nem követelhető, mint a jog és még akkor is, ha gyakoroltatik, gyakoroltassék a jogoknak respectálásával.

A negatív és pozitív jótékony-ság. Tiszta jóakarathból az egyes, a társadalom tartózkodhatik valamitől, mihez joga volna, lemondhat valamiről és jutalmát kielégített sympathikus érzelmeiben keresheti, vagy positive is segítheti embertársát. Van azonfelül számos jóindulatú cselekvés, a melylyel nem a gyöngébbet, a szegényt támogatjuk, hanem arra törekszünk, hogy az egyenlő állású, vagy magasabb rangú személyek lehetőleg jól érezzék magukat; hogy ez utóbbiban nagy része van a finom tapintatnak és az okszerű illemszabályoknak, azt különösen nem kell kiemelni, ezek is *ethikai* kérdésekké válhatnak.

A «negativ beneficence» című rész kidolgozásában sem terjeszkedik ki Spencer minden lehető esetre és körülményre. mint azt az egyéni élet etikájának tárgyalása alkalmával sem tette; a sok közül csak néhány egyes dolgot említ meg: az élet versenyénél az ethika kívánhatja, hogy ne éljünk teljesen mindazon előnyökkel, melyek netalán rendelkezésünkre állanak; néha álljunk el szerződésileg biztosított egymásik jogunktól; tartózkodjunk attól, hogy meg nem tett, vagy értéktelen és fölösleges szolgálatokért pénzt adjunk — teszem borraivalót; tartózkodjunk, hogy képességeinket fitogtassuk, ha valakit vele bántunk; tartsunk mértéket dicséretünkben és gáncsunkban stb. Épen ilyen töredekessnek nevezhető a «positive beneficence» című szakasznak kidolgozása. Okát alább fogjuk látni.

Szól a házasfeleknek egymásiránti, a szülőknek gyermekeik iránti és viszont a gyermekek szülőik iránti jótékony-ságáról, a betegek, elgyöngültek vagy üldözöttek támogatásáról, a barátoknak és szegényeknek pénzbeli segélyezéséről. A «social beneficence» cím alatt kívánja, hogy az ember társaságban éljen és ne zárkózzék el attól. Ugyanakkor a társadalmi illemszabályoknak is alá van vetve, melyek igen sokszor azt okozzák, hogy az összegyülekezettek feszélyezve érzik magukat, vagy melyek a representatio miatt oly bolond terheket rónak az egyesekre, hogy ezek szívesen szabadulnának meg tőlük.¹ Ha az illemszabályok badarak és a társadalomban élőknek boldogságát nem czélozzák: akkor mindenkinek ethikai kötelessége ilyen badarságok ellen küzdeni, habár igen nehéz e küzdelem a társadalmi érintkezésnek eme külsőségei ellen. Ép úgy kívánja a «political beneficence» szakaszában, hogy mindenki teljes erejével odahasson, hogy mindenekelőtt az

¹ A «Manners and fashion» című essay végén ép úgy nyilatkozik.

igazságszolgáltatás kifogástalan legyen, a parlamentben ne uralkodjanak pártérdekek, hanem őszinte hazafias törekvések, hogy továbbá az administratio kifogástalan legyen. Mindezen holdog czélok csak hosszú fejlődésnek lehetnek eredményei, mert pari passu halad az emberiség jellemének nemesbülése, az ethikai elveknek tisztulása és a társadalmi intézményeknek tökéletesedése. Ezen haladás sok akadályba fog ütközni, az emberiség sok szenvedésen fog még átesni, míg végcélját eléri, és dőre azoknak a reménye, kik azt gondolják, hogy a társadalmat felforgató — nézetük szerint a társadalmat boldogító — terveikkel rövid idő alatt képesek lesznek azon ideális állapotot létesíteni, melyet inkább óhajtanak, mint tisztán látnak. A fejlődés lassú és alig észrevehető átmeneti fokokkal halad ugyan előre, de mindenkinek kötelessége, ha nem is éri meg az eszményi holdog jövőt, arra hatni, hogy az emberiség egy lépéssel közelebb jusson hozzá.

Művének befejezése alkalmával elért eredményeit összegezve, szinte melancholikus hangon vallja be, hogy a kész mű nem felel meg várakozásának (these new parts fall short of expectation. Előszó a II. kötethez). Már az ember complicált lény, a társadalom még complicáltabb valami, milyen legyen tehát e módnélküli változatos körülmények közt az erkölcsi magaviselet, azt pontosan meg nem mondhatni; bölcsen ítélendők meg a helyzetnek követelményei, azok ellentétei compromissum útján kiegyenlítendők, a szélsőségek kerülendők: ez az egész, mit az erkölcsiség szempontjából tehetni. Ez az oka annak is, miért maradt az egyéni élet, a positiv és negativ jótékonyság ethikájának kidolgozása oly töredékes. Tudományosabb alapon építhető fel a jognak ethikája, mert ott a pszichologiai momentum, mely a többi részekben számbaveendő, elesik; itt az egyenlőség, egyenérték (equity or equalness) fogalma az uralkodó; a munka értékével egyenlő

a jutalom, a cserélt tárgyaknak értéke egyenlő, a vett tárgynak értéke egyenlő az érte megadott pénz értékével — ez adja meg a módot, hogy mértéket alkalmazzunk és hogy a jognak némileg quantitativ jelleget adjunk.¹

Visszatekintés. Visszatekintvén Spencer etikájára, mindenekelőtt kiemelendő, hogy ő annak tudományos alapot akart adni, mely azt a pozitív tudományokkal egy szintjára emelje. A mostani tökéletlen emberekkel és tökéletlen társadalmi viszonyokkal szemben az etikának minden egyes tétele parancs: «kell», «soll», «ought», a kényszer minden mellékelésével. Minden parancs azt mondja: íme a tényleges állapot nem eszményi, hanem parancsaim célja ily eszményi állapotot feltüntetni, mely el volna érve, ha mindenki minden cselekvését az én parancsaimhoz szabná: az eszményi embernek és eszményi társadalomnak rajzával ugyancsak meg volna nyerve ama tudományosságnak alapja, pozitív alakban szemünk előtt állana ama cél, mely felé törekedni kell. De látott-e már valaki etikailag eszményi embert és mi több, etikailag eszményi társadalmat? Ha nem, nem vagyunk-e annak kitéve, hogy az utopistikus rajzoknak számát egygyel gyarapítjuk? E kérdést nemcsak magam vettem fel magamnak; tanulmányozván Ihering említett művét, örömmel láttam, hogy ő is hasonlóan gondolkodik. Von der vollendeten Gestalt des Wohlseins der Menschheit haben wir gar keine Ahnung. (II. k. 206. l.) Tehát teljesen lemondjunk arról a reményről, hogy az etikát tudományos alapra fektethessük?

Spencer etikájában még egy másik utat is találunk, mely legalább azt engedi meg, hogy a célt megközelítsük és az épületnek habár csak alapköveit lerakjuk. A társadalom az élő szervezet tulajdonságaival bír, másrészt az etikai

¹ Ihering szerint a «Verkehr» az «Aequivalent» alapján szerveződik.

elvek maguk e társadalmi élet productumai. Mentől jobban fogunk tehát az élet titkaiba egyáltalában és kiváltképen a társadalmi élet titkaiba behatolni; mentől jobban sikerül majd az illető élettünetmények törvényeit ellesni; mentől inkább leszünk képesek elemzésekkel kideríteni, mely tényezők hatnak egymásra, mi ezen egymásrahatásnak processusa és az erkölcsiség szempontjából mi ezen processusnak productuma: annál inkább képesek leszünk felállítani oly tételeket, melyek többé nem képezik a vita tárgyát. Még mindig hátramarad a cél megállapítása, mely felé törekednünk kell. E cél Spencer szerint a boldogság (happiness) mind egyéni, mind társadalmi szempontból véve.

Ismervén már most a célt, a tudományos ethika feladata az lesz, hogy a következő kérdésre adjon feleletet: a megismert társadalmi élet törvényeihez képest, milyen úton-módon érhetjük el a boldogság célját? Mentől jobban ismerjük a társadalmi élet természetét, annál biztosabb úton közelíthetünk a célhoz és annál gyorsabb tempóban, az ethika pedig tételeinek számában és biztosságukban egyre növekedni fog.

Támaszkodván biológiai, pszichológiai és sociológiai bö ismereteire, miután sokat elmélkedett az életről, Spencer azt remélhette, hogy a tudományos ethikának *legalább alapköveit* majd lerakhatja, és mert mindenben fejlődést lát maga van legjobban meggyőződve arról, hogy az ethika, mint tudomány, ép úgy mint a társadalom, végtelen fejlődésnek néz elébe.

Az ethikának tárgya, mint láttuk, az ember magaviselete társai iránt, a boldogság céljából: ez igen tág keret, mely magában foglalja a jogi és állami institutiókat, a morált és a szokások meg illemszabályok által rendezett magaviseletet. Megvizsgálandó e szempontból az egyéni élet (mert minden egyén a társadalomnak végső elemét képezi) és a társadalmi

élet teljességében: az állam maga nem egyéb, mint ezen társadalmi élet megnyilatkozásának egyik különös iránya, ez is ethikai tárgy. Szintügy fogja fel a dolgot Ihering is: Die *soziale* Organisation des Zwanges ist gleichbedeutend mit Staat und Recht. Der Staat ist die *Gesellschaft* als Inhaberin der geregelten und disciplinirten Zwangsgewalt. I. 308. l. A vizsgálatnak tárgyai továbbá a társadalmi életnek egyéb irányai a boldogság szempontjából; itt a morál mellett sokféle dolog jöhet szóba, de kiváló fontosságú a szokásoknak és illedelmes viseletnek vizsgálata. Perczről perczre mindenki érzi ennek egyrészt boldogító, másrészt feszélyező hatását. Spencer e kérdést ethikájának egyes fejezeteiben csak érinti, pedig épen ethikai szempontból érdemes az beható vizsgálatra. Az illem és szokások által keltett érzelmek igen közel rokonai a pro-ethikai érzelmeknek: a pro-ethikai érzelmek azzal, hogy bennünket arra készítetnek, miszerint másoknak ítéletét figyelembe vesszük és ahhoz alkalmazzuk viseletünket, *nevelő* hatásúak: a valódi ethikai érzelmeknek úttörői. Ihering szerint: Die Sitte ist die Sicherheitspolizei des Sittlichen. II. 265. l. Vegyünk egy egyszerű példát. Előkelő társaságban két úri ember azon a ponton van, hogy összeszólalkozzék, de elég társadalmi műveltségük van, hogy botrányt nem akarnak okozni és ha van önuralmuk és egymáshoz való vonzódásuk, másnap még ki is békülhetnek; a csapszekben aligha nem bottal és megkéseléssel végződik ilyen összeszólalkozás. Ha a szegény ember néha kirug, ne felejtjük, hogy ő az etikett fegyelmének nem volt alávetve! Megvizsgálandó továbbá, vajjon a szokás, az illem *mindig* úttörője-e az ethikának? Lássuk csak, mit mond megint Ihering epigrammatikus modorában: Wenn ich die Imperative, welche alle vier an den Menschen richten, durch je ein Wort wiedergeben soll, so lauter der des Rechts: thue und unterlasse. der des Anstandes: unterlasse, der der Höflichkeit: *scheine*.

der der Moral: sei. Nincsen-e néha az erkölcsiség fejlődésében akadály abban, hogy az udvariasság *a látszattal* megelégszik? A fentebbi tétel, hogy a tiszteletmegadás, illem stb. úttörője a valóságos etikának, valószínűleg arra módosul: hogy csak «nagyjában véve» az. Mindenesetre megvizsgálandó a tiszteletmegadásnak és illemnek hatása a morálra. Vajjon nem esik-e meg, hogy a társadalmi életben oly szokás, különösen illemszokás fejlődik, mely a morállal egyenesen szembeáll, vagy az embert társadalmi érintkezéseiben béklyóba veri? Spencer, St. Mill is felszólal ilyen béklyók ellen. Épen Spencer, a Ceremonial institutions és több más sociologiai mű szerzője volna hivatva arra, hogy e kérdést tüzetesebben megvizsgálja.

Spencer ethikai nézeteit különösen a következő művekben fejtette ki: Social Statics, The Principles of Ethics, egyes essay-kben és The Man versus The State című röpiratában. Mellesleg található megjegyzéseket róla a Principles of Sociology, The Study of Sociology és The Principles of Psychology című műveiben.

Dr. Lechner László.

AZ ÁLOM LÉLEKTANA.

— Második és befejező közlemény. —

A physiologiai és a vele már e tanulmány elején említett paralellismus szerint együttjáró pszichologiai álom, valamint a somnambulismus az álomállapotok ezen nemei közé tartoznak, melyekben az alvás közönségesebb folyamata constatálható. De az alvás folyamatának vannak még egyéb más nemei, a melyekben az ébrenlét zavaros, korcs, szakadékos tünetei az alvás folyamata közben jelentkeznek, a mint ellenkezőleg az eddig tárgyalt álomkóros eltérésekben az alvás az ébrenlétbe mintegy belenyúlt, annak rovására túltengett. Így túlteng megint az ébrenlét egy zavaros, kóros alakja a rendes alvás rovására a hypnosisban és a deliriumban. Láttuk, hogy egyesek a somnambulismust a hypnosissal azonosítani akarják. Ezt azonban nem lehet tenni, legfeljebb annyiban, a mennyiben a somnambulistikus egyedek egyes esetekben a hypnosis tüneteit is szolgáltatják.

Hogy mégis mennyire eltér a szigorúan vett *hypnotistikus* állapot a mindennapi, úgynevezett alvajárás tüneteitől, arról azonnal meggyőződhetünk, ha figyelemre méltatjuk azon nagyszámú adatokat, melyeket, kivált a Salpêtriére és a Bicêtre alienistái összegyűjtöttek. Alaposan tárgyalta ezeket a többi közt A. Binet, «Psychologie du raisonnement» cz. tartalmas művében. A hypnotikus alvás legszembevetőbb jellemző tulajdonsága az, hogy benne az akaratnak még kisebb

nyoma mutatkozik, mint a hypnogogikus zavarok bármelyik más neménél. Kivált az ismeretes suggestio mesterséges fogásai alatt egészen gépszerűen lehet igazítani a hynotikus legfinomabb és legelrejtettebb lelki functióit. Az is jellemzi átlag véve, hogy jólehet a hypnotizált egészen a suggeráló eszközüvé sülyed, látományaiban, álombeli képzetek társításában feltűnő tudatosságot, sokszor finom okoskodással járó értelmi műveletet fejt ki. A mint már fentebb az *én* megkettőződéséről szólván, megjegyeztük, hogy az álomban énünknek nemcsak megkettőződéséről, hanem valóságos megsokszorozódásáról lehet szólni, azt a hypnosisban feltűnően látjuk érvényesülni. A hypnotizált énje a legváltozatosabb alakban változik egymásután. Az én helyzetének legellentétebb érzetei rohamosan provocálhatók. Ezen egyes ének a tudatosság sokkal magasabb fokára emelkednek, mint az magánál az ébrenlétnél tapasztalható. Szóval a hypnosis magának az alvásbanli folyamatnak nagymérvű aberratiója.

Lássuk ezt Binet említett művében tárgyalt egynéhány példából.

Binet szerint a hypnosisban óriási mérveket ölt a *hallucinatio*. A belérzések rendkívül erős affectiója jelentkezik a legkisebb külső indításra. Ha a hypnotikusnak azt mondjuk: íme kígyó, azt azonnal látja, a mint gyűrődzve, fejével előre csapkodva közeledik feléje. Az ijedelem és meglepetés legélesebb vonásai figyelhetők meg ezen hypnotizált arcán és egész testtartásán. Még eredetibb annak a hypnotizált leánynak az esete, a ki elé egy tiszta fehér lapot állítottak, azon megjegyzéssel, hogy ez az arczképe. A leány, a ki egy kicsit szeplős volt, azonnal ráismert arczképére. Ezen szeplős helyek tudata bizonyára még az egészséges ébrenlét idejéből származott, azért a kisasszony a szeplőt is ott látta a fictiv arczképen és pedig oly élesen kifejezve, hogy panaszkodni kezdett és megengedve, hogy csakugyan szeplős, a szeplők szá-

mát egy kicsit sokalta. Még bámulatosabb az, hogy a leány akkor is ráismert képzelt arczképére, midőn ezen fehér lapot a hátsó oldalán megjelölve, a nélkül, hogy a beteg észrevette volna és más vagy 12 hasonló lap közé keverték és jó idő múlva a leány elejébe tették. Ezen igazán csodálatos jelenség magyarázatára álljanak itt Binet szavai: «Ezen localizálás magyarázatának a legegyszerűbb módja abban áll, hogy fölteszszük, mikép a hallucinált kép öntudatlan módon társult a fehér lap visuális benyomásával, oly módon, hogy akárhányszor ismétlődött ezen visualis benyomás; maga suggerálta magának társítás útján a képet. Ugyanis az ily papírlapon, akármennyire tiszta, mindig akadnak részletes eltérések, ezeket megtalálhatjuk egy kicsit jobban megfeszített figyelemmel: a beteg állandóan figyelmével kíséri azokat, már látási hyperaesthesiájánál fogva, ezen részletek vezetik rá a kép feltalálására és vetítésére. Ezek mintegy szögek, melyekre a képzeletbeli arczkép ráakasztódik a fehér lapra». (l. m. 57. l.)

Ebből látjuk, mennyire belejátszik a hypnotikus álomlátásba a külső érzékelés; a leány is csak ennek segítségével találta meg a sok hasonló között a képzeletbeli arczkép lapját. E mellett a tudatosság ezen a fokon — jólehet az énbeli akarat teljes hiányában — oly nagy és a megfigyelés oly finom és pontos, hogy az ébrenlétben is ritkán található

De lássuk még egynehány más példáját. Ilyen az, melyet Salpitriére chemistája közöl. Londe a Pyrenaeusok vidékének egyik tájképét mutatta Witt nevű női betegnek. A tájképen teherhordó szamarak voltak ábrázolva. A chemista azzal a megjegyzéssel nyujtotta át a betegnek a képet, hogy ez az ő arczképe, hogy ott meztelenül van levéve. A hogy a beteg a képre figyelmes lett, csakugyan a mondott állapotban találta magát rajta. Erre dühösen előugrott és elkapta a képet. Ebből két példány volt a kéznél. Akárhányszor pillantotta meg a beteg a másik példányt, remegett a haragtól és

ez egész esztendeig így folytatódott. Nevezetes ez eset arról, mert azt mutatja, mily élénken vésődik be az első kép hatása és hány különleges mozzanat emlékeztet rája. Az is különös, hogy semmi mást nem vett észre a beteg, csak a maga különös állapotát. Semmiféle útbaigazítás nem képes őt tévedéséről meggyőzni. Sajátságos mindennekefelett az is, hogy az egész merő külső szemlélet által provocáltatott. Binet azt jegyzi meg erre az esetre, hogy ez ugyan merő cerebralis képalakítás, de kifelé vetítve (*une image cerebrale exteriorité*).

Nem kevésbé érdekes Boll megfigyelése. Egy hysterikus leányról van itt szó, a mely a közönséges somnambulismus rohamai között látja a boldogságos szüzet fényes ruházatban, ha az említett orvos megnyomta a beteg szempilláit, akkor az kettősen látta hallucinalis képét. Valóságos hallucinalis diplopia! A főkérdés az, hogy miként alakult meg a kép és annak kettős alakja? Az agyvelő központi érzekeiben bizonyára nem. Binet is azt tartja, hogy ha ő egy ismerős barátjára gondol, akármennyire nyomhatja szempilláit, megkettőzve sohasem láthatja. Ezzel az esettel rokonok Feré észleletei. Ez a szempillák nyomása helyett a prizmat alkalmazta. Ha a beteggel valami arczképet szemléltetett és szeme elé a prizmat helyezte, a beteg elbáméskodik rajta, mert két arczképet lát.

Ezen tekintetben még más úton is lehet megfigyeléseket tenni. A betegnek suggeráltatik, hogy egy fát lát, melynek ágain madarak ülnek. Előveszszük a lorgnettet. A kisebb lencséken át nézve, megfelelő elevenségben és nagyságban látja a beteg a suggerált képeket. De ha a nagyobb lencséken át szemléltetjük vele a képet, a tájék, a fa, az összes tárgyak messze távolba meghátrálnak, annyira, hogy a madarakat nem is lehet látni. Ez az eset a már említett Wittel történt, nem kis bámulatára a fölött, hogy hová tűnhettek el egyszerre a madarak. Mindezen esetekből csak azt lehet következtetni, hogy a hallucinált kép a látás külső szervében

szülemlik meg és hogy a hypnosis ezen eseteiben a kül-
érzékek vannak betegesen efficiálva. Megemlítendő még az
is, hogy ha egy lapot alkalmazunk és azt a tükörben, mint
a beteg arczképét szemléltetjük, a megfordított üres lapon
az arczképét is megfordítva fogja látni. Ide tartozik még a
következő tükörrel való experimentálás. Ha a beteggel egy
állatot, pl. macskát szemléltetünk egy bizonyos megállapi-
tott helyen és ha az állat helyét a tükörrel visszavezetjük,
a beteg az állatot egyszerre két helyen látja és pedig elő-
ször a képzelt helyen, másodsor pedig a tükörben. A fel-
fordított fictiv arczkép példájára lehet akármily beirt lapot
is hasonló eredménnyel alkalmazni.

Mindezek alapján kénytelenek vagyunk bámulatunkat
kifejezni a hypnosisban hallucinált képek érzékelésének köz-
vetlensége fölött. A hypnosisnak ezen felhozott néhány esete,
melyek megbízható forrásokból vannak meritve, lefegyverezi
a physiologia legmélyebb és legalaposabb tételeit. Egyszóval
ezen a téren még alig alapított meg valami megállhatóbb
elv. Innét van, hogy a hypnosis csodás eseteiben sokan még
most sem akarnak hinni. Mindazáltal, hogy csak némileg
is valami tájékoztatót nyújthassunk, legalább abban kell egy-
előre megállapodnunk, hogy a hypnosis látomásainál szer-
felett nagy szerepet játszik a külszervek hallucinációja. Annál-
inkább látszanak pihenni a belső szervek központjai. Akárhogy
is van, a hypnosis tüneménye hivatva van fényes világos-
ságot vetni az észrevezés és szemlélet physiologiai feltéte-
leire és folyamataira. Ami a mi szempontunkból legelső helyen
kelti fel a hypnosis iránti érdekeltségünket, az az öntudat
egyensúlyának nagymérvű megzavarodása. A hypnosis azt
látszik bizonyítani, hogy mi merő külérzésekkel is tudunk
eszmélni és gondolkodni, a mint is Sully az ilyen a kül-
szervekben megindult eszmélkedésnek több rendbeli fokát
is megkülönbözteti. (*Illusions des sens et de l'esprit cz.*

müben) Ide tartozik Taine-nek ama sokszor ismételt tétele, hogy minden perceptio alapjában véve hallucinatio. Ilyen hallucinatio több nemét is lehet és pedig elég gyakran megfigyelni az ébrenlét állapotában. Úgyszólván minden ember hozhatna fel saját tapasztalásából egynehányat.

Azonban nemcsak a hypnosisnál, de a vele rokon, bár sok esetben eltérő deliriumnál is megfigyelhetni az álom és alvás aberrationalis tüneteit. Ph. Chaslin már idézett művében kiválóan a delirium és a téboly álom- és alvásbeli természetét, elő és utókövetkezményeit kutatja. Különösen azon kérdés foglalkoztatja, mennyire lehet a téboly, mánia, *delirium* kifejlését a pathologiai alvás és álom tüneteivel összefüggésbe hozni. Annyi bizonyos, hogy a delirium legtöbb esetben álombeli hallucinációkkal függ össze. Magam ismerek néhány esetet, hogy azoknál, a kik végleges tébolyba estek, ennek első tünetei az alvás folyamatának aberrációjával köszöntöttek be. Chaslin szerint «a delirium nem egyéb, mint az álom folytatása, vagy annak következménye, végleges kifejlésében a tébolyba megy át». (l. m. 26. l.) Gondolhatom, hogy mennyire érdekes a deliriumra vezető tünetek pathologiai magyarázata is.

A mit az esetek nagy számából általában ki lehet venni, az azt mutatja, hogy a deliriumra vezető álom az érzetképeket élénk hallucinációk között csoportosítja. A tudatosság, úgy mint a hypnosisnál, meglehetősen nagy fokban lép fel; de a mi a deliriumot a hypnosistól megkülönbözteti, az ama — daczára a nagymérvű abuliának — feltűnő emotionalis affectio, melynek kíséretében jelentkezik. Az ébrenlét egyensúlya állandóan meg van zavarva, azért a delirium az alvás egyik abnormitásának tekintendő. *Levrét* észrevette, hogy egyes alineált személyek énjüket akkor változtatják meg, ha az álomban megfogamzott speciális eszmékre rátérnek. Nevezetes dolgokat tartalmaz erre nézve Gurney-Mayer-

Podmore: *Phantasms of the Living* című munkája. Íme az ily álombeli aberratióból kifejelett delirium néhány esete.

Nodier tanárnak alkalma volt egy fiatal festővel megismerkedni. Ez roppant szorult anyagi állapotok között valami barlangfélebe húzódott be nejével. A kimerültség álmai között látta és hallotta, hogy a nő hozzájön és mondja neki: egyél meg engem. A nő meghalt. A festő azonban neje hulláját szörnyű undorérzetek közt folyton látja maga előtt.

Sollier, a ki a Salpatrièreben foglalkozik, B. nevű 22 éves női személyről tesz említést. Ez gyöngye elméjű, physice fejletlen, egyébiránt közönséges viselkedésű. Időnkint depressív rohamok támadják meg. A rohamok megszűnte után feltűnően élénk, mindig énekel, szobáról szobára jár. Nevezetes azonban az, hogy a roham állapotából a normálisba való átmenetek, az álom és alvás szokatlan tünetei között jelentkeznek. Azaz a roham alvással kezdődik és alvással végződik.

Ugyancsak a Salpatrière orvosa, dr. Voisin, megfigyelt egy korosabb hölgyet. Ennek atyja ideges, alkoholikus volt. Maga is feltűnően ideges. Gyermekkorában nem voltak sem excentrikus álmai, sem rohamai, házasság 18 éves kora óta; egyik gyermeke agyvelő-lobban meghalt. Férje, a ki szintén alkoholikus, gyakran erőszakoskodik vele. Vagy négy év óta szorongató és rémes képek jelentkeznek előtte. nagy hajlama van magát és gyermekét megölni. Egyébiránt szörnyen tart attól, hogy megtévelyedik. Hypnogogikus hallucinációi között mindig betörőkkel, zsványokkal van dolga; ez pedig oly magas fokú tudatosság között történik, hogy akkor is őriztetni az ajtókat és záratokat, a mikor ébren van.

Chaslin vagy 12 ily feltűnő esetet hoz fel az alineaaltokról, kivált azokról, a kik az álombeli folyamatok physiologiai és psychologiai zavarai között estek ezen betegségbe. A delirikus álom majdnem minden egyes esetében, mintegy előre megsejti a beteg későbbi állapotát. Innét az ilyen álmak

szörnyű alakjai, a félelem, megrázkódtatás feltűnő kifejezései. Jellemző ennél, hogy a mánia a belső affectio, a rohamos kitörések, rögtöni kedélyváltozások között jelentkezik. Chaslin egyébiránt nem mer végkövetkeztetést vonni arra nézve, mintha a téboly csak egyik neme volna az álombeli aberatióknak. De annyit megint biztosan állíthatunk részünkről, hogy mindig együtt jár álombeli zavarokkal.

Ezekben akartam az alvás és álom főbb változatait előtűntetni. A mit a physiologiai és a vele parallel együtt jelentkező psychologiai, továbbá a somnambulikus, hypnotikus és delirium közt jelentkező álomról előadtam, mindez arra mutat, hogy az alvás természetére nézve physiologiai élettűnemény ugyan, de vele a psychikus állapot nagymérvű elváltozása egyszerre és pontosan jelentkezik. Láttuk, hogy a vegetativ életfolyamat egyik fontos menete alvásközben jelentkezik. Az érzés tevékenysége alvásközben nagyban módosul, de működése meg nem szűnik. Kiváló szaktudósok meggyőződése szerint az alvás azon állapot, melyben a vegetativ életszervek úgyszólván még pontosabban végzik feladatukat. Az anyagcsere legfontosabb functiói mennek akkor végbe. Meynert, kinek legújabb műve (*Ueber künstliche Störungen des psychischen Gleichgewichtes*. Wien und Leipzig, 1892.) nem rég ezen folyóiratunkban is ismertette volt, szintén úgy nyilatkozik az álomállapotokról, hogy lefolyásuk biologiai életfolyamat. A nutritiv attractio és a functionalis hyperaemia tünetényeiben látja az alvás és az álom előtűnését. Physiologus létére a psychikus álom mozanatait és jelenségeit is a képzetek associatiójának organumaiban keresi. Mi itt — el nem térvén ugyan a physiologia alaptételeitől — kiválóan eme psychikus állapotokat iparkodtunk első sorban legalább is pontosan körülírni és elegendőképen jellemezni. Leginkább a sensorialis elváltozásokat, vagyis az érzékelés működését vettük figyelembe, mint

a melyek az álom psychikus természetét meghatározzák. — Az álomközben lejátszódó lelki működést physiologice a centrifugalis és centripetalis ingeráramok hypothesisével iparkodtunk megokolni, kiegészítve némiképp Wundt elméletét. Mint már említve volt, azon feltevésünk vezetett minket arra, hogy minden objectiv érzékelésben úgy az emotionalis, mint a sensorialis inger egyszerre összeműködik. Most azt mondjuk, hogy a mennyire az álomképek és azok associatiója létrejön, annyiban kell, hogy azoknál is ezen két áram találkozása játszszék közbe. Minél erősebb ezen találkozás, annál realisabb színben tűnik elő az álom. Az természetes, hogy az emotio az egyik, a sensatio a másik álomalakulatnál működik erősebben. Az érzési szervek bántalmi különleges képeket vetítenek és úgy hiszszük, a mennyire egyszerre és bizonyos összefüggésben működnek, annyiban létrejön azon képek *associatiója* is.

De az associatióhoz még egy másik felette fontos psychikus jelenséget is kell kötni, t. i. az *öntudatot*. Ha sikerül valamikor az associatio rendes vagy abnormis lefolyásának feltételeit kimutatni, ezzel, úgy hiszem, az öntudat egyensúlyának a kérdése is nagyban fog közeledni a megfejtéshez. Az ébrenlét associatióját látszólag igen sok körülmény indokolja; a képek összetartozásának és összefüggésének az alapja legelső sorban magában az ébrenlétben, a szakadatlan külső érzéklésben könnyen meglelhető. Nem szabad azonban feledni, hogy az ébrenlétben a leghevesebb emotionális ingerek is kiváltódnak. Csakhogy ezek, mint azt Taine szereti mondogatni, a külső érzékelésben nyernek *correctiót*. Ebben áll a centrifugál és centripetal ingeráramok összetalálkozása. Ha így beszélve, az érzést a gondolattól legalább rövid időre elválasztjuk, akkor azt mondhatjuk, *hogy az álomban az érzés megelőzi a gondolatot, az ébrenlét állapotában pedig a gondolat vezeti az érzést.*

A correctióval együtt létesül egy másik fontos psychikus functio, ez pedig az *akarat*. Az akarat feltétele az öntudat egyensúlya. Az associált képek között ugyanis — mint azt már más helyen is kifejtettük — előtérben áll egy vezérképzet; ezen képből összpontosul az akarat figyelem és ha az akarat figyelem a képek könnyed és gyors kicserélődése közben az egész, lehetőleg minél teljesebb és változatosabb képzet-sorozatra kiterjed: előáll az akarat. Könnyen felfogható így az előbbieknél, miért jár az állomálapot az akarat majdnem teljes hiányával, holott az álomban a tudatosság sokszor jelentékeny fokra emelkedik; azért áll be ez az átmeneti abulia, mert nincs correctio, nincs összefüggés a képzetek között, nincs egy képből összpontosított akarat figyelem, nincs a képek hosszú láncolatára helyezkedő akarat.

Az álombeli állapotokról, akár a normálisokét tekintjük, akár csak aberratióit, azt mondhatjuk, hogy rendkívüli fontosságúak a psychikus életfolyamatok rendszerezése tekintetében. Igazán kevés állapotbeli elváltozás enged olyan mély beletekintést a lelki működés műhelyébe, mint az állom jelensége. Úgy jön elő nekem, mintha csak a legcomplicáltabb szerkezetet szedtem volna szét, mikor az álom oly változatos tüneteit szemügyre vettem. A lelki működés járatának sok apró kerekét külön-külön szemléltem meg. Igaz, hogy azok mechanikáját ezzel még nem ismerem, de mikor fogjuk azt csak némiképp is megismerhetni!

Beljak B. Pál.

ÚJABB EREDMÉNYEK A PHYSIOLOGIAI AESTHETIKÁBAN.

(Az astigmatismus aesthetikai szerepének formulázása. — A centralis látás aesthetikai értékesítése.)

I. Az astigmatismus aesthetikai szerepének formulázása.

Multkori hasonló című cikkemben a szem physiologiai sajátosságából, optikai hibájából: a szemgolyó sugártörő felületeinek rendes *gömbi eltéréséből*, az *úgynevezett szabályszerű astigmatismusból* kísérlettem meg néhány érdekes aesthetikai jelenség physiologiai magyarázatát adni. Ha ezeket az említett jelenségeket, mint: az ablak, ajtó, a szinpad kerete, az épületek homlokzatoldala, szoborcsoportok, bútordarabok, ipar- és műtárgyak egyirányú kiterjedését egy gyűjtőnév alá akarom összefoglalni, azt mondhatom, hogy mindaz, a mi, *mint készítmény, vagy mint műalkotás az ember kezéből kikerül, egyirányú kiterjedésével magán viseli a szem ez optikai hibájának nyomát*. E szerint tehát ez aesthetikai jelenségek constatalása jellemző egész alkotó-, azaz aesthetikai szemléletünkre. Akkor pedig ez aesthetikai jelenségeket illetően gyűjtőcím alá foglalhatjuk össze: *aesthetikai szemléletünknek az áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretete*.

A multkori cikkünkben előadott eredmények összefoglalásaképp tehát ezeknek az aesthetikai jelenségeknek, tények-

nek, physiologiai tényekben talált magyarázatát a következő, aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételbe foglalhatjuk össze: Szemünk physiologiai sajátága, optikai hibája: *a szemgolyó sugártörő felületeinek rendes gömbi eltérése*, az úgynevezett *szabályszerű astigmatismus oka aesthetikai térszemléletünk sajátos előszeretetének a könnyebben áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt.*

II. A centralis látás aesthetikai értékesítése.

Az aesthetikai szemléletre nézve hasonlóan fontos, irányító szerepét találtuk kutatásainkban *a centralis látásnak*. *Középponti* látás alatt a szem azon fontos physiologiai sajátóságát értjük, mely mint optikai műszert illeti meg, hogy t. i. valamely egységbe olvadó térrésznek azaz képnek szemlélésekor úgy accomodál szemünk, hogy a kép középpontja reczénk látófelületének középpontjára essék. hogy a kép tökéletesen látható legyen.

Nézetünk szerint nyilvánvaló, hogy *a festmények, szoborcsoportok alakjainak*, sőt egyes *épületrészek* vagy *díszítéselemek középponti csoportosításának* érzéki okául ép a centralis látás, szemünk e természetes sajátága szolgált. melynek folytatásául kell tekintenünk psychologiai szempontból, szemléleti és tudatos felfogásunk egységesítő természetét. *A psychologiai csoportosítás érzéki alapja a centralis látás csoportosítása.*

Festőknél a centralis látás hatással van a rajzra és színezésre is, a mennyiben a centralis csoportosításnak megfelelően a középtájon *a rajz élesebb, kidolgozottabb lesz, a színezés elevenebb*. Ugyancsak a centralis látás tiszteletben tartása még az egyes *színfoltok elhelyezésére* is hatással van. Festőktől hallottam, hogy ha a kép egyik sarka vagy széle felé vörös foltot alkalmaznak, akkor a kép másik,

szembelevő sarkán vagy szélén, a megfelelő helyen szintén kell vörös foltot alkalmazniok. Ennek természetes magyarázatát látom a centralis látás tiszteletbentartásában. A baloldali rikitő vörös folt pl. balra terelné a szem centralis látótengelyét, míg ha jobb oldalt is van oly rikitő folt, mind a kettőre egyszerre irányulván a figyelem, hogy mind a kettőt betekinthesse, a kép középpontjába irányul szemem. Szóval az egyoldali folt zavarná a centralis látást, a kétoldali nem zavarja.

A centralis látás positiv aesthetikai eredménye a centralis csoportosítás, a rajz és színezés megfelelő elevenebb voltaival. Negativ aesthetikai eredményként róhatjuk fel a festők azon eljárását, hogy a kép szélén rikitő színt és éles rajzot egyáltalán nem alkalmaznak, hanem *a körvonalakat elmosásák*, a színeket meg összemossák, festő-nyelven szólván: *«tört színeket»* használnak. Ez eljárással csak a centralis látás valóságának iparkodnak megfelelni. Centralis látásomnál ugyanis tisztán látom a középpontot és környezetét, de a látótér széle elmosódik és pedig fokozatosan centrifugal irányban. Innen *a szélek elmosása* festőknél és pedig fokozatosan centrifugal irányban. Így lesz a széleken *a rajz elfolyó, elmosódó, a színek meg egymásba mosódnak*.

A centralis látás eredménye tehát a *rajz és színezés (coloratura) centripetal elevensége és centrifugal elmosása*, mint *a centralis csoportosítás megfelelő kifejezése*.

Ha mindezen aesthetikai jelenségeket, melyeknek physiologiai magyarázatát itt a centralis látásban találtuk, egy gyűjtő cím alá akarjuk foglalni magyarázatukkal együtt, akkor eredményképen a következő, aesthetikai és physiologiai tényekből levont tételt constatálhatjuk: Szemünk rendes physiologiai sajátsága, mely mint optikai műszert megilleti, *a centralis látás oka aesthetikai térszemléletünk centralisáló, centralisan csoportosító természetének*.

III. Összefoglalás.

Összefoglalva már most mindkét újabb eredményünket látjuk, hogy ez irányú physiologiai kutatásaink az aesthetikai térszemlélet két fontos alapvető fontosságú határozmányával ismertettek meg: az áttekinthető egyirányú kiterjedés iránt való előszeretettel és a centralisan csoportosítás hajlamával. Mivel pedig az aesthetikai alkotás főczélja, hogy kellemeset nyújtson, így mindenekelőtt érzékeinket kell kielégítenie, követelményeiknek eleget tennie. A mi érzékeinket, sajátos természetüket sérti, már alapjában véve kellemetlen s aesthetikai gyönyör forrása nem lehet. Az aesthetikai alkotás alapfeltétele, hogy *érzéki kellemes* legyen. Így a mi különben az érzéseknek csak jól esik, a mi iránt előszeretettel, hajlammal viseltetünk, itt: az aesthetikai, az alkotó szemlélet előtt; annak figyelembevételére kétszer olyan fontos, *tiszteletbentartása valószínűsége törvényévé válik. Ezért fontosak ezek az eredmények.*

A gyakorlat emberei: a művészek jól tudják, illetve jól érzik az érzésekre kellemes, minden titkos határozmányait, s figyelemben és tiszteletben is tartják öntudatlan érzésitéleteik alapján. Annál nehezebb azonban e titokzatosoknak látszó határozmányok formulázása, de még inkább megmagyarázása. *Az érzéki kellemes két ily határozmányát sikerült itt formuláznunk és megmagyaráznunk magából szemünk sajátos alkotásából.*

Eredményeinket tehát így foglalhatjuk össze:

Szemünk physiologiai sajátága, t. i. a centralis látás és a szabályszerű astigmatismus oka aesthetikai térszemléletünk centralisan csoportosító hajlamának és az áttekinthető, egyirányú kiterjedés iránt való előszeretetének.

Dr. Pekár Károly.

MUNKÁS-ÉLELMEZÉS.

Nemcsak az ó-világot fenyegetik mélyreható gazdasági válságok és forrongások; a munkás-kérdés nemcsak Európában éjt méhében ismeretlen veszélyeket s foglalkoztat sok tudományös és államférfiúi elmét; Amerikában is kísért a vörös rém, a tőke és a munka elkeseredett harcza, s ott is foglalkoznak elsőrendű politikusok s bonczoló bölcészek a kérdés lényegével, csakhogy sokkal gyakorlatibb módon, mint innen az Oceánon.

Egyike a legérdekesebb tanulmányoknak, melyeket ebben a szellemben tettek, az, melyre *Merrivether* vállalkozott, a ki egy éven át munkás-ruhában tényleg munkások közt forogva, Európa minden országában közvetlen észlelet tárgyává tette a munkás-osztályok viszonyait és tapasztalatait. Ez író a Gibraltártól a Bosporusig s a középtenger vidékeitől a Balti-tenger partjáig mindenütt megfordult, s visszatérve, Amerikában folytatott hason-irányú tanulmányokat.

Tudva van, hogy Amerikában az élet költségesebb, mint Európában. Tíz-húsz százalékkal drágább, mint Angliában, kétszerte oly drága, mint Franciaországban s háromszorta költségesebb, mint Olaszországban. De ezt a különbséget csakis egyedül Angliában egyenlíti ki a munkabér megfelelő magassága; a continensen az alacsony munkabér határozottan nem áll arányban az élet olcsóságával. Ennek megvilágításául lássuk mindenekelőtt az olasz munkások helyzetet, a kik a legkevesebbel kell hogy be-érjék összes társaik közt.

Olaszországban vannak munkások, a kik nem keresnek többet 14 krajzarnál tizennégy órai napi munka után, a mi óránként egy krajzart tesz ki. Sőt nagyon kevés oly ügyes munkás van, a kinek keresete naponta 2 frtra megy fel, a leg-

többé nem haladja felül az 1 frtot. Egy amerikai koldus nem bírna kijönni akkora összegből, a mekkorából az olasz munkás kijő, a minnek oka, igaz, hogy részben az olcsó életmód, de másrészt az olasz munkás hihetetlen takarékosága is. Egy olasz nő konyháján semmi sem megy kárba, még a tehetősebbekén sem; semmit sem vásárolnak nagyban, csak épen a szükségelt mennyiségben: tíz krajczár ára lisztet, egy font cukrot stb., úgy hogy sem a tékozlásnak, sem a meglopásnak nem lehet kitéve a gazdasszony.

A tehetősebbek konyháinak hulladékai rendszeren a szakács javadalmazásához tartoznak, a ki azokat aztán másodkézből kereskedő kalmároknak adja el, a kik viszont a szegényebb néposztálynak bocsátják áruba. Így tesznek a kávéseprővel, az olaj lemért fölöslegével, a gyertyavégekkel s egyéb apróságokkal; ezeket aztán a „piazzán“ egy és ugyanazon kereskedőtől lehet kapni, ócska ruhákkal, rozsdás szegekkel egyetemben, s a takarékos olasz háziasszony ilyen forrásból szerzi be élelmi czikkeit ép úgy mint ruházatát és bútorait.

Az olasz munkás, ha nőtlen, fölkel öt órakor, megvásárol négy krajczár ára kenyeret s két krajczárért *finocchiót* (egy neme a nyers zellernek), s ezt útközben megreggelizve halad munkába. Csaknem ugyanabból áll a családos munkás reggelije is, legfőlebb ha néha az asszony egy fazék makarónit főz, vagy egy palaczk olcsó bort tesz az asztalra, de rendszeren az ő reggelije is kenyér, finocchio, füge vagy gesztenye.

A mint a tizenkét órát üti, hat órai munka után, kapja magát az olasz és megy a legközelebbi trattoriába, a hol 15—16 krajczárért makaroniból, kenyérből és borból álló ebédet kap. A bor igaz, hogy csak idei savanyú lőre s olcsón mérik. Ha a munkás családos, az asszony készíti el az öt—hat font makarónit, melynek ára 34—38 kr.; vesz 30 krért egy öt-fontos kenyeret, s így 6—7 személyre való ebédet készít el 70—80 krból. A vacsora ép oly sovány, mint a reggeli: kenyér, finocchio, vagy kávé. Egy munkás-trattoriában ez úgynevezett kávéból két krajczárért eleget adnak, cukorral együtt négy krajczár, még két krajczárért kenyér s hat krajczárból kikerül a vacsora. Így él a szegényebb olasz köznép; a jobban fizetett munkások, kisiparosok stb. valamivel jobban. Ezek nejei rendszeren közkonyhákra viszik el étkeiket megsütni, főzni, a mi kevésbe küerl és

sok kiadást megtakarít, mert a fa és szén nagyon drága. Épen azért fűtésre is nagyon keveset használnak fel.

Schweizban kissé költségesebb az élet, mint Olaszországban, de a munkabér is jobb s a schweizi munkás helyzete kedvezőbb, mint az olaszé. Genfben, hol a főiparágak óra- és hangszergyártás, az iparúzó rendszeren két vagy több szobából álló szállást foglal el, melyek egyikét műhelynek tartja. Az óramunkás megkeres 1 frt 60 krt, 2 frtot egy nap, akárminő részén dolgozik az órának, s emellett családjá sem rest. A nő legtöbbször ép oly ügyesen tudja kezelni az óra gépezetét, mint férje; leányai szőnek és fonnak, a fiúk talán ismét másfelé dolgoznak. Szóval a schweizi családnak majd minden tagja keres valamit, s ez párosulva takarékoságukkal, könnyen megfejtí azt, hogy oly sziklás, kopár vidéken s oly sűrű népesség közt is kényelmesen lehet megélni. Genfben, Zürichben, Bernben vannak boltok, hol kész főtt ételt, sült húst stb. árulnak. Főtt burgonyát, babot, káposztát is hasonló módon lehet beszerezni, úgy hogy sok család nem is főz otthon, hanem ezekből szerzi be ételmét.

Nagy előnye a schweizi munkásnak más államok munkásai felett, hogy összes katonai szolgálata évenként három heti gyakorlatból áll, melyre úgy tekint, mint szórakoztató változatoságra, mindennapi élete egyhangúsága közt; míg másutt a hadkötelezettség három évet ragad el a munkás legszebb idejéből, a mihez néhol még két-három évi vándorlegénység is járul, úgy hogy nálunk, valamint Ausztriában és Németországban alig van fiatal munkás, ki 24—25-ik éve előtt komolyan hozzáfoghatna valamihez.

Mindenesetre figyelmet érdemlő körülmény, hogy daczára ez állapotoknak, az olasz és schweizi munkások közt aránylag legkevesebb az elégedetlenség, holott Németország, daczára annak, hogy ott a megélhetés könnyebb a szegény emberre tán még mint Olaszországban is, mindamellett állandó talaja a socialista eszméknek és forrongásoknak. Nem volna teljeseen igazunk, ha ezt csupán a német munkás magasabb értelmi színvonalának rovására írónk. Van még egy körülmény, mely a német munkás helyzetét jelentékenyen nehezíti, ez a mértéktelen sörivás, azé a söré, a melyet a német „folyékony tápszernek“ hív, s a mely nála életszükségletté vált. Erre nézve is tanulságos adatokat hoz fel Merriwether. Az 1880-iki népszámlálás csupán Porosz-

országban kerekszám 200.000 sörmérést mutatott ki, s a napi fogyasztás minden egyesre (beleértve a nőket és gyermekeket is) négy poharat tesz ki. Tény, hogy sok német munkás többet költ sörre, mint háztartására. Több nagy gyárban bevett szokás tizenegy óraker előtti s négy óraker délután tízpercznyi szünetet engedélyezni egy pohár sör felhajtására. A göppingeni gyár (Württemberg) kétszáz munkásának napi sörfogyasztása 2500 poharat tesz ki, a miből három és félpohár esik egyre, a nőket s gyermekeket is beleszámítva, s 5 krajczárjával számítva poharat, kitesz a sörre adott pénz majd 18 krajczárt, a mi nem jelentéktelen ott, a hol az átlagos munkabér 80 kr.

Ugyanott a munkások élelmézését a társulat közvetíti, naponkinti 60 pfeunnigért (nem egészen 30 krajczár) s kapnak ezért reggelire két darab fekete kenyeret s egy csésze kávé, délre levest, húst s valami főzelék-félét, vacsora pedig ugyanaz, a mi a reggeli. Előnyösek a lakásviszonyok is. Nehány egyszerű kétemeletes ház van sorba építve egy kis park körül. Mindegyik ház két emelettel bír, egy-egy emeleten négy szobával. Két szobáért fizetnek 72 krajczárt hetenkint, tehát nem egészen 38 frtot egy évre. A német munkás öt óraker kél reggel, megreggelizik s hatkor már munkában van. Délelőtti 11-kor és délutáni négy óraker egy-egy pohár sört ürít ki, tizenkét óraker ebédel, hétkor pedig hazamegy, húsz percz híján 12 órai munkaidő után.

Az utóbbi évek eseményei szempontjából kiváltképen érdekes ránk nézve a belga munkásviszonyok ecsetelése. A belga munkás is keményen dolgozik és pedig nők, mint férfiak, sőt fiatal leányok is a legnehezebb munkaágban, a kőszénbányákban, 60 krajczár napszámért hordva a nehéz kőszén hátaikon, de kárpótlásul sokat is iszik s rendszeren mértéktelen vasárnapi kicsapongásaival a hétfőt is elveszíti. Ez és a rendkívül sűrű népesség teszi a belga munkásosztály helyzetét nehezzé. Pedig keresete elég jó s némely nagy üvegyárban egy-egy ügyes fűvő 6 frtot is megkeres napjában. De az átlagos munkabér mégsem igen haladja felül az 1 frt 20 krajczárt. Ily keresetű munkások aztán többnyire háromszobás kis bérházakat laknak havonkinti 6 frtéért. Nagyobb családoknál nem ritka eset, hogy a szülők p. o. papirgyárban dolgoznak, hol a férj 1 frtot, a nő 50 krt keres meg napjára; a gyermekek viszont szivargyárakban, hol a fiú keresete legfelébb 40, a leányé 20—30 kr. Ily módon a család összes

keresete 700 frtra megy fel évenként, a miből 50—60-at fizetnek szállásért, 140—150-et kenyérért, 35—40-et kávéért és tejért, 120—130-at ruházatra, 80-at sörre, szeszes italokra stb. Rendes élelmők egyébként kávé, kenyér, leves, rizs, sör, sertés- és marhahús. Seraingben, hol a belga munkások sztrájkjának egyik kiváltképeni gócza van, s a vasgyárak, kőszénbányák, vasöntödék, gépgyárak stb. mellett a kéziipar majd minden neme képviselve van a munkás-osztály átlagos helyzete még jobb valamivel. Valami 10.000 munkás van ezekben alkalmazva; vannak kórházak, takarékpénztárak, betegsegélyző-egyletek, jó elemi iskolák és közkonyhák is.

A francia munkás naponta úgyszólván csak egyszer étkezik igazán, korán reggel elballag bluzában valamely üzletbe s megiszik nyolcz krajczár ára csokoládét kenyérrel. Délben a párisi munkás valamelyik bazárban ebédel, hol minden kapható, a selyemruhától és ócska bábutól az ebédig; kiszolgálás nincs, s mindenki maga választja ki ételét. A mit megkíván szeme, leteszi érte a pénzt s elveszi. A kenyér itt két krajczár, egy tányér leves 6 kr., hús és burgonya 8 kr., valami csemege hozzá 4 kr. Vannak bazárok, hová 3000 munkás jár naponta s átlag 20 krt költ. De más munkások még takarékosabban kijönnek, ha egy kevés sajtot, kenyeret és szilvát téve zsebökbe, a Louvre vagy a Luxembourg csarnokaiban lézengik el a déli órákat.

Legmagasabb igényei vannak az angol munkásnak s fizetése is legjobb Európában. Tápláléka, lakása jobb bármelyik nemzetbelinél, ha rendes söre és marhaszeletje hiányzik, azt hiszi, éhen hal. Szerencsére nemcsak munkabére magas, de az élet is olcsó. Két forintot bármilyen csekély képesség mellett is megszerezhet magának napjában. Egy lokomotiv-hajtó fizetése 3 frttól 4 frtig is terjed. Többnyire külön házakban laknak, téglából építve, udvarral. A földszinten két szoba van, 14—14 négyzetöglábnyi, az emeleten egy nagyobb szoba és egy kis pitvar. Fizetnek egy ily lakásért hetenkint nem egészen 2 frtot. Nagyobb gyárvárosokban egész utcák vannak ily házakból s ezek legtöbbször izletesen is vannak bútorozva, a padlón szőnyegek, a falakon festmények s néha zongora is található. Fűtés, világítás, élelem szintén nagyon olcsó. A legjobb lisztnek 3 krajczár fontja, a legjobb marhahús 40 kr., a legfinomabb cukor kilója 18—20 kr. Ily olcsóság mellett természetes, hogy leginkább otthon főznek.

Egy szövő munkásnak keresete Angliában hetenkint 15—16 frt s még több. Reggelije áll theából vagy kenyérből, vajból és kenyérből, vagy szalonnából és tojásból. Délben mindig van valami sült, marha vagy sertés, ürüczomb, vaj, kenyér és burgonya s kétszer-háromszor egy héten valami sütemény. Legtöbbször a sör vagy gin sem hiányzik az asztalról. Harmadfél forintért az angol munkás valamelyikébe a nagy számmal levő munkás-kluboknak is beléphet s ez összegért jól felszerelt olvasóteremben, billiárdasztalban s időről-időre rendezettni szokott felolvasásokban s más időtöltésekben is lehet része.

Amerikában a bér nagyobb városokban, mint New-York, Philadelphia, St.-Louis, nagyobb valamivel, mint a kisebbekben, bár nem oly sokkal, hogy a költségesebb életmóddal arányban állana, New-Yorkban például közlők szerint teljességgel lehetetlen egy közönséges munkásnak bizonyos kényelemre tenni szert. Lakás, élelem, minden drága. Alig van munkás, ki 20 frtnál kevesebb havi bérral ki tudna jönni s pedig ily áron New-Yorkban csak a legpiszkosabb lakás kapható. E mellett az amerikai munkás szokva van minden czikkből a legjobbat vásárolni be, ha egyébként kopottan ruházkodik és sötét lyukban lakik is. Mindezt 14 frt átlagos heti keresetből. Az átlagos lakbér a munkások viszonyai közt aligha kevesebb havonként húsz frtnál. Igaz, hogy a család együttes munkássága itt is szép eredményeket mutat fel néha, s Merriwether egy brooklini ács családjáról beszél, hol a családapa, mint ácsmester, 1800 frtot keresett évenként, két leánya egy kalapgyárban 800, illetőleg 600 frtot, egy 22 éves fia mint irnok hetenkint 42 frtot, úgy hogy a család összes jövedelme közel 6000 frtra ment fel. Laktak ebből havi 40 frtért oly kényelmes emeletes házban, hol két szalon, fürdőszoba, closet stb. volt, az egész szépen bútorozva, s míg egyéb költségeket évi 1200 frtból fedeztek, a többi félrerakták.

Igaz, hogy ily esetek Amerikában sem mindennapiak, de aligha csalódunk, ha hozzáteszszük, hogy Európában ez egyáltalán lehetetlen lenne.

I R O D A L O M.

A legújabb időben ismét magas lobot vetett erdélyi román nemzetiségi aspirációknak a lefolyt három évtized nagy európai kérdéseivel való szoros kapcsolata megjelenülve áll előttünk egy két kötetes naplóban, mely „*Aus dem Leben König Karls von Rumänien*“ cím alatt* a román politika egy névtelen szemtanújának tollából most hagyta el a sajtót. Élesen domborodik ki ezekben az intim följegyzésekben az a szerep, melyet az első felelős magyar kormány, élén Andrássy gróffal, Románia függetlensége, királysággá proclamálása s a román vámszerződés ügyében játszott, s mely első jelölte meg azokat a nyomokat, melyeken a magyar állam nemzetiségi politikája az általános európai érdekek keretében érvényesülése felé haladt s érvényesülését biztosította.

A kiegyezés, mely a foederálisták és centralisták bukása helyébe a Magyarországgal való kibékülést állította, tényleg nem elégitette ki a román separatistákat. Az alkotmány helyreállítása s jótéteményeinek az állam minden ajkú polgárára egyenlő mértékben való kiterjesztése első évében, 1868. augusztus 30-án történt az, hogy az állam első culturintézetének fényesen dotált tanára, dr. Babes, első ízben mutatta be hódolatát a bukaresti fejedelmi udvarnál, betöltve azt panaszával a magyar nemzet ellen, mely az erdélyi románokat üldözi, elnyomja.

Ezzel majdnem egy időben jelent meg a bukaresti *Romanulban*, a kormány lapjában, egy ismertetés, mely az egy évvel előbb alakult, s akkor már több, mint 1200 tagot számláló Transsilvania-egyesületre vonatkozott, melynek elnöke, P. Hilariciu ez egyesület céljául nemcsak azt jelölte meg, hogy Erdély; vagy minf következetesen nevezte: *Közép-Dacia* románjainál a culturát fejlessze, hanem, hogy e culturának egyúttal teljes nemzeti latin irányt adjon az eddigi göth és scytha helyett.

* Stuttgart, 1895.

Hogy Bécsben már ekkor sejtelemmel voltak e párt Románia felé gravitálásáról, azt kétségen kívül helyezi III. Napoleonnak 1867. szeptember 5-ikéről kelt levele a kevéssel előbb román fejedelemmé választott Hohenzollernhez, melyben formaszert értesíti őt, hogy Bécsben aggodnak bizonyos párt működése fölött, mely összeköttetést akarna létrehozni az erdélyi hitsorsosokkal. „Azt hiszem — írja a francia császár — Fenséged kormányának *nincs mit nyernie abból, ha e veszedelmes propagandát elősegíti.*“

Andrássy éleslátását sem csalták meg e jelek, s jellemzi erélyét az a titkos levél, melyet a bécsi udvarnál levő Pepoli 1868. november 24-én intézett Károly fejedelemhez, s melyben sürgősen tanácsolta az osztrák-magyar monarchiához való közeledést, ha csak a legnagyobb veszélyeket nem akarja felidézni Romániára nézve. Pepoli biztosította Károly fejedelmet Andrássy — akkor még csak miniszterelnök — legbarátságosabb érzelmeiről Románia iránt, de leplezetlenül feltárta a fejedelem politikájának azt a hibáját, hogy a magyar ministeriummal ellentétbe hozza magát.

A geniális magyar államférfi politikájának gondolatát híven adja vissza Pepoli, mikor azt írja, hogy Magyarországnak csak egy érdeke van: gátat emelni a keletről fenyegető szláv áramlat ellen. Románia nem szláv tartomány, tehát csak nyerhet azzal, ha a szlávtság előrenyomulását megnehezíti; ellenkező esetben Lengyelország sorsára jut. Románia egyike azoknak a nemzeti-ségeknek, melyeket a gondviselés a szláv törekvések útjába állított keleten. Hasonló helyzetben van Magyarország: mindkét országnak ugyanaz a providentiális missiója, ugyanazok az érdekei. Egyiknek ereje a másik ereje is. „Fogadja tehát el — végzi Pepoli — azt a kezet, melyet a magyar kormány őszintén és bizalommal nyújt.“

Ezeket az Andrássy által félreérthetetlenül inspirált sorokat megerősítette Strat jelentése is, ki Párisba utaztában Bécsben Pepoli által szintén érintkezésbe jött a magyar miniszterelnökkel, s őt biztosította arról, hogy Romániától távol áll a gondolat, hogy szomszédai rovására akarna gyarapodni; ellenben constatálta, hogy *tényleg létezik Romániában a rokonszenv bizonyos áramlata az erdélyi testvérekkel szemben*, kiknek a magyarság részéről kemény bánásmódban kell részesülniök. Andrássy erre részletes emlékiratot kért az erdélyi oláh kérdésről, mert „még

sohasem tudhatta meg — úgymond — hogy miben áll tulajdonkép az erdélyi románság üldöztetése“ s ígéretet tett ez esetben mindent elkövetni, hogy e bajok orvoslást nyerjenek, sőt Strat jelentéséből azt is megtudjuk, hogy *Ausztria-Magyarország hajlandó volt már akkor Románia függetlenségét indítványba hozni azon föltétel alatt, hogy tartózkodni fog ezután az erdélyi propaganda által Magyarország ügyeibe avatkozni.*

Károly fejedelem sajátkezüleg irt levélben felelt Pepolinak a Magyarországgal való „entente parfaite“-re vonatkozó megjegyzéseire, s abban sajtáságos tartózkodással nyilatkozik Románia szerepéről az erdélyi agitatók ügyében. „Nem függ tőlem — írja — elhárítani a *természetes rokonszenvet*, mely a havason túl és innen az egy anyanyelvű népesség közt fennáll. Jogom van tehát elvárni, hogy a magyar kormány a maga részéről mindent tegyen, a mi jogos és méltányos, hogy tárgyalanná tegye azon két-három millió román sérelmeit, kik Erdélyben és a Bánátban laknak. Ne tekintse ez óhajomat úgy, mint a politikai beavatkozás szándékát, csak annyiban állok ez alapon, a mennyiben az a kormányom és a szomszéd állam kormánya közti jó egyetértés megszilárdításának előfeltétele. Mint alkotmányos és népszavazattal választott fejedelem, közelemben a közvéleményvel, a mennyiben az igazságos, számolni. A magyar kormánynak nyílt és őszinte békepolitikája nem magyar alattvalóival szemben reám nézve a legjobb támogatás volna azon az úton, melyre lépni kész vagyok.“

Károly fejedelem előtt nem volt titok azonban, hogy Andrassy előrelátása Bismarckot is megnyerte már a román üzelmek fékentartása iránti törekvéseinek, s hogy Románia és Magyarország „entente cordiale“-je Poroszországot is kellemesen érintené. Abban a levelezésben, mely e kérdésben Bismarck és a fejedelem közt kifejtett, először látjuk nyíltan hangsúlyozva a román kívánalmak tulajdonképeni természetét. „Ha a magyarok — írja Károly fejedelem Bismarckhoz — visszaadják a magyarországi románoknak azokat a jogokat, melyekkel *Ausztria alatt bírtak*, akkor sikerülne neki (a fejedelemnek) a liberálisokat is Magyarország javára hangolni át.“ Tehát nem kevesebb, mint a kiegyezés megbontása s a birodalmi eszme és az összmonarchia proclamálása képezte volna árát a román nemzetiségi izgatások külföldi támogatása elejtésének.

Bismarck felfogta a közép-európai államrendszer szilárd alakulására nézve magában hordott nagy veszélyeit egy ily bomlasztó politikai törekvésnek s ezért 1869. február 2-án atyai és jóindulatú tanácsokkal telt levélben fejtette ki álláspontját a román fejedelem előtt. „Minden expansiv politika — írta volt — Fenségedet egyfelől conflictusba hozza majd minden európai hatalommal, a nélkül hogy a porosz kormány jogosítva érezné magát *ez ország erejét harezba vinni azon dinastikus simpatiákért, melyek ő felségét, a királyt, Fenséged iránt eltöltik. Másfelől minden kifelé való törekvés gyöngíti Fenséged tekintélyét befelé stb.*“

„Ha ez a felfogás Fenséged méltánylásával találkozna, *úgy önként fejlődik ki ebből a Magyarországhoz való barátságos viszony. Semmiesetre sem akarom arra bírni, hogy Oroszországhoz való viszonyát feláldozza; az mitsem fog szenvedni a Románia és Magyarország közti jó viszony által sem, ha Fenségednek sikerül oly viszonyokat ápolni Pétervárral, a császárral, valamint a cancellárral, melyek nem vezetnek izgatott és izgató consulokon át; a császári kormány még sokkal méltányosabb és mérsékeltebb, mint Fenséged keleti ügynökei.*“

„Az Erdélyre való állítólagos román aspirációkkal való minden solidaritás gyanúja ellen minden porosz minister kénytelen volna minden módon tiltakozni. Nem kétkedem, hogy Fenséged a magyarokban ép úgy, mint a törökökben *jó és becsületes barátokat nyerhet; mert a magyar politikának inkább javára válik a fejedelemségnek önálló, a törökökkel barátságos lábon álló kormányzata, mint bármi egyéb. — Nekik nem lehet céljuk Románia annectálása Magyarországhoz, mert veszély nélkül nem szaporíthatják államterületükön a nem magyar ajkúak számát; ép oly kevéssé óhajthatják a szomszéd román országot egy nagy idegen hatalmasság kezeiben látni. Magyarország tehát előttem különösen érdekelve látszik a mai állapot és Fenséged uralkodása fentartásában és megszilárdításában.*“

Közbevetőleg mondva, az európai diplomatia rejtett szövevényei közt, melyekre még csak a jövő van hivatva teljes világot vetni, érdekes megtudnunk, hogy királyunk 1869-iki konstantinápolyi időzése alatt Ali basa Beust gróf előtt szóba hozta már a dunai fejedelemségeknek Ausztria-Magyarország által leendő annectálását, a mit Törökország örömmel engedett volna s csakis Andrássy erélyes ellenzésén múlt a dolog.

Az orosz politika helyesen ismerte fel, hogy Törökország elleni terveinek természetes támaszpontja Romániában fekszik és egyszersmind belátta azt is, hogy Károly fejedelem nem nyerhető meg az orosz befolyásnak s el van határozva tiszta román politikát követni. Ez indította arra az orosz diplomatiát, hogy titkon támogasson a fejedelem ellen irányuló minden mozgalmat és propagandát, melynek érvényesülnie nem volt nehéz a román alkotmány által biztosított szabadság mellett. A választások útján mindig jutottak bizonyos számú fractiók a kamarába, melyek azonnal egyesültek a cabinet megbuktatására s ez lehetetlenné tette, hogy az országnak állandó és homogén ministeriuma legyen. Viszont a hatalmak legkevésbé sem buzgólkodtak Károly fejedelem támogatásában, sőt a Hohenzollern herceg jelölése a spanyol trónra — mint Strat párisi jelentéseiből tudjuk — Romániára nézve is nehezítette a helyzetet.

Károly fejedelem évek óta sürgette a hatalmagnál a consuli bíraskodás eltörlését s az önálló hivatalos külföldi képviselettel együtt Romániának azt a jogát, hogy kereskedelmi szerződéseket köthessen. De tudjuk, hogy még a román pénzekre tervezett felírat formális concessiója sem történt meg minden nehézség nélkül.

Ha már Beust alatt a magyar kormányelnök volt az Ausztria-Magyarország és Románia közötti barátságos viszony legmelegebb szószólója, úgy csak természetes, hogy még szorosabbá volt hivatva tenni ezt a viszonyt Andrássynak bekövetkezett külügyministersége.

Andrassy gróf kezdetben nem titkolta aggodalmait a Romániában bekövetkezhető katasztrófa iránt, főleg mivel átlátta, hogy ha az orosz kéz által támogatott forradalmárok Románia függetlenségét kikiáltanák, ezzel megadnák a jelt arra, hogy a kelet más népei is hasonlót tegyenek, a mi a keleti kérdést csak újabb bonyodalomnak tenné ki és pedig határozottan Oroszország előnyére.

Tényleg azonban, bármennyire nyugtalanították is Andrassyt Románia belső zavarai, de meg volt győződve arról, hogy a fejedelemség önmagára hagyatva, a kiforrás processusa után a rend és a polgárosult haladás útjára tér meg. Ép ebben különbözött e genialis magyar államférfi p. o. Goresakovtól, a ki Henry tábornok és Chotek előtt nyíltan kijelentette, hogy Oroszország

Románia felett sohasem fogja magát illuzióknak átengedni; ő — úgymond — jobban ismeri az országot, mint bárki más s tudja, hogy sem a dunai fejedelemségek egyesítése nem lehet tartós, sem egy idegen dynastia nem verhet benne gyökeret. E tekintetben Andrássy nézeteit jogosulatlan optimismusnak nevezte s minden követ megmozgatott, csakhogy Romániában felkelést szítson s ürügyet nyerjen az occupatióra. Úgyde Andrássy mindezekről igen jól volt informálva s nem hagyta magát törbe csalni. Pétervárra intézett jegyzékében kereken kifejezte, hogy a párisi szerződésben körülírt be nem avatkozási elvtől el nem tér, ha azonban Oroszország sértené meg ez elvet s a Pruton átkelne, úgy monarchiánk mindent megtenne, hogy újra visszaverje.

Sturdzával 1876. május 18-án tartott megbeszélésében is Andrássy félre nem érhetőleg jelezte egész álláspontját. „Ausztria-Magyarország helyzete Romániával szemben egyszerű. Nekünk — úgymond — a legnagyobb érdekünk Románia boldogulása, s nem gondolunk arra, hogy annectáljuk; hiszen otthon is elég nehézséggel küzdünk. De ép oly kevésbé tartunk a román szomszédától, mert nem kevésbé biztosak vagyunk erdélyi oláhaink felől, mint magok a magyarok felől; az a pár fészkelődő, kik a bukaresti vörösektől kapják utasításait, nem okoz nekünk nyugtalanságot.“

„Ha a románok ugyanazzal az őszinteséggel, mint a melylyel Bratianu az ellenkezőt jelentette ki, kifejeznék készségüket a nyugati politikához való csatlakozásukra, akkor megtudnák, milyen becses lehet előttük a magyar barátság.“

Egyebekben megígérte Sturdzának Andrássy támogatását a pénzverés kérdésében, habár nem titkolta, hogy az a mód, a mint ez ügyet folyamatba tették, sértő volt a magas portára. Hangsúlyozta a határrendezés kérdésében a mindkét oldalról szükséges loyaltást, de megjegyezte, hogy a román biztosok, daczára annak, hogy bázisul szerződés vétetett, más okmányokra mentek vissza s ezzel a szabályozás műve csak fennakadást szenved. Végül, a mi a consuli biráskodás megszüntetését illette, nem titkolta, hogy ez óhajnak két dolog áll útjában. Először a bizalom hiánya a román igazságszolgáltatással szemben, másodsor a zsidó-kérdés.

„A radicalisok üzelmei — fejezte be Andrássy — oki összefüggésben állanak a többi európai repubiánus mozgalmakkal.“

Hogy ez így van, arra a bizonyítékra hivatkozott, hogy nemrég is olasz emissáriusok kaptak megbízatást, hogy az aldunai lakosságot felbujtogassák. Türr tábornoknak volt köszönhető, hogy őket még idején feltartóztatta és hazaküldte.

E fejtegetésekben, mint Sturdza akkor jelentette, Andrássyval egyetértett minden magyar államférfi is. Mindnyájan meggyeztek abban, hogy Magyarországnak és Romániának szövetkezni kell Törökországgal, hogy a panszlavismusnak gátat vessenek; hogy Romániára nézve, míg nem consolidálódik, a török souverainitás a legjobb védelem, s hogy végül Magyarországnak legkevésbé sem törekvése Romániát annectálni, de ezzel szemben Romániának le kell mondania Erdélyről.

Úgy Sturdzának, mint később Stratnak is határozott kijelentésére, hogy Romániának nincs szándéka Erdélyben propagandát indítani, Andrássy nem késett a maga részéről is a legelőzékenyebben tenni meg Bécsben a lépéseket, hogy a zsidó-kérdésből származó nehézségeket elsimítsa s útját egyengesse a consuláris szerződés megkötésének s Románia ama joga elismerésének, hogy önálló külföldi képviselőt tarthasson.

Míg tehát egyfelől senki sem lehetett alkalmasabb Andrássynál monarchiánk valódi érdekeit Romániával szemben a magyar belügyi kérdések szempontjából is érvényre juttatni, mint ezt már 1872-ben megmutatta a román katonai érmek felirata ügyében tett felszólalása, hol egyenesen az ő beavatkozásának volt köszönhető, „a románok fejedelme“ feliratnak „Románia fejedelmé“-vel való helyettesítése, másfelől érdekes megtudnunk a „szemtanú feljegyzéseiből“ azt is, hogy Andrássy kinevezése mekkora megelégedéssel fogadtatott magában Romániában is, hol tőle a két ország közti közeledésnek még bensőbbé tételét s Románia független államiságának leghathatósabb védelmét várták. Jellemző erre nézve az a beható tárgyalás, mely a román ügyek felett Andrássy és az 1873. jún. 12-én Bécsben hosszabb látogatás-on volt Károly fejedelem közt kifejtett.

Károly fejedelem látogatásának célja ezúttal nem kisebb volt, mint Románia függetlensége proclamálásának hangulatot csinálni. Andrássyval való találkozását felhasználta arra, hogy legmelegebb köszönetét fejezze ki a román ügyek iránti érdeklődéséért a grófnak, a kit már ismert azon román hazafiak jellemzése után, a kik a párisi emigratio ideje alatt sorsában osztoztak.

A mi azonban a találkozás politikai eredményeit illette, Andrásy egyelőre tartózkodónak mutatkozott osztani a fejedelem vérmes reményeit, sőt kifejezte aggodalmát, hogy egy független Románia csak a levegőben függne, holott mai fennállását szerződések biztosítják. Vonatkozással pedig Károly fejedelem azon megjegyzésére, hogy a Romániában napról-napra erősödő irredentismus megtörésére egyetlen eszköz volna, ha a magyarországi románoknak ugyanazok a jogok biztosíthatnának, mint a horvátoknak, a közös külügyminister megnyugtatta a fejedelmet, hogy a magyarországi románok panaszai erősen túlzottak, s csak romániai testvéreik izgatásaira vezethetők vissza. Ő maga — úgymond — személyesen ismeri a románokat, barátja nekik s mint megelégedő, munkás népet becsüli.

„Botország — ismételte azután még egyszer Andrásy — azt hinni, hogy Ausztria-Magyarország annectálni vágya Romániát. Saját érdekeink ellen cselekednénk, ha szaporítnók elégedetlen románjaink számát s kiterjesztenők határainkat Oroszország felé.“ Erősen hangsúlyozta, hogy Ausztria-Magyarországnak őrizkednie kell magának újabb nehézségeket teremteni, mikor ép most menekült két régebbi bajától: az olasz- és a németkérdéstől. „E két kérdés megoldása óta — tette hozzá — az állam megszilárdult s annyiban az 1866-iki háború nem volt szerencsétlenség, a mennyiben a katonai vereség politikai megerősödéssre vezetett.“

A fejedelem áttért arra a kérdésre is, hogy a kereskedelmi szerződés megkötése Ausztria-Magyarországgal Romániára nézve politikailag is fontos, mivel ezzel állami önállóságát hangsúlyozná s általában sohasem járul hozzá, hogy Romániának valamely idegen állammal való megállapodása a porta jóváhagyására szoruljon. Végre közölte Andrásyval a Vaskapu szabályozására vonatkozó terveit s Oroszországot illetőleg kijelentette, hogy igyekezni fog ahhoz való viszonyait kedvezőké tenni, mert csak úgy őrizheti meg országa a két hatalmas szomszéd közt semlegességét.

Két évre rá, mikor a kereskedelmi szerződés Ausztria-Magyarország és Románia között a román kamrában lefolyt heves viták után végleg megkötetett, senki sem állított ki Andrásy fényes diadaláról ékesen szólóbb bizonyítványt, mint Cogolniceanu, mikor főlemlítette, hogy ezáltal Andrásy megnyitotta monarchiánk-

nak a Fekete tengerhez vezető utat s iparunknak és kereskedelmünknek öt millió vevő piacát szerzette meg, a mi fontosabb volt monarchiánkra, mint sok megnyert ütközet. De viszont e lépésnek Románia nemzetközi helyzetére messze kiható jelentőségét sem világította meg senki igazabban, mint maga Károly fejedelem, mikor 1875. jún. 30-án örömmel írta atyjának: „Ez a nemzetközi actio nagyjelentőségű, mivel Románia függetlenségének csiráját hordja magában.“ Rövid pár év megmutatta, hogy a fejedelem nem csalódott ebben a számításában.

—n—r.

* * *

Szájrról szájra. A magyarság szálló igéi, gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Budapest, az Athenaeum r.-társulat kiadása. 1895. Ára kötve 3 frt.

E művel itt természetesen csak philosophiai szempontból foglalkozhatunk s annyiban, a mennyiben az irodalomban s köz- és magánéletünkben forgó általános érdekű szólamokat s a hazai s idegen eredetű citatumokat ismertetvén s magyarázván, bizonyos következtetéseket enged tennünk a közöttünk forgalomban levő idea-készletre vonatkozólag.

Kezdjük mindjárt a czímen. Maga a kitétel „Szálló igék“ a Büchmann-féle, hasonló tendenciájú munka czíme: „Geflügelte Worte“ után lón fordítva — igaz magyaros formában — de azért csak fordítás marad. Ha szerző eljárását e tekintetben gáncsoljuk, csak azért van, hogy az íróinknál divatozó eljárást jellemezzük. Kezdik ugyanis azon, hogy a német ideát vagy műszót többé-kevésbé betű szerint lefordítják, azután iparkodnak azt, annyira a mennyire, magyar kaptára ütni, a mi néha sikerül is, mint a jelen esetben — mert a *Szálló igék* szólam magyarsága kifogástalan s a jelzett dolgot is kifejezi — de a legtöbbször balul üt ki s csak irodalmunknak s eszmemenetünknek idegen poráron való járását illusztrálja, sajnosan. Világos lesz ez egy példa által. Tegyük fel egy pillanatra, hogy csakugyan német ember agyában szülemlik meg először az eszme, hogy egybegyűjtse s magyarázza a hirlapokban, irodalomban és társalgásban forgó közkeletű, hazai és idegen eredetű közhelyeket, geniális írók rövid, velős mondatait stb. Az angol, a francia, az olasz az életrevaló eszmét felkapva, mindegyik a maga közönségének

ízlése s nyelvének geniusa szerint bajtja végre — utánozva — a műveletet s kereszteli el azután. Tanulság erre épen az ez irányú művek jellege és czíme, a mint szerző is előszavában felsorolja. Csak a magyar fordította le műve címét németből.

De térjünk a lényegre. Mi az ilyen fajta munka czélja, rendeltetése, magasabb philosophiai szempontból? Az, hogy számot adjon egy bizonyos társadalomban — sőt ennek körén belül egy bizonyos milieu-ben — közforgalmú idea- és citatum-készletről, ezt számon tartsa, magyarázza s eredetét kutassa. Ámde ezt tévén, egyszersmind, akaratlanul is, bepillantást enged a figyelmes philosophikus szemlélőnek ama bizonyos társadalmi milieu eszmemenetébe, gondolkodási s érzési módjának mikéntjébe. Mert ha például az olasz az ókori classikus frókból bizonyos szálló igéket válogat ki a maga használatára, a francia másokat, az angol, német és magyar ismét másokat: e körülményből összehasonlítás útján tanulságot meríthetünk a felsorolt nemzetek kifejezési és gondolkodási módjára nézve. Föl kell tennünk *conditio sine qua non* gyanánt, hogy a citatumok gyűjteménye lehetőleg teljes s kimerítő legyen — mert csak így szolgálhatja az imént kitűzött célt. Ezt pedig in specie a szerző munkájáról jó lélekkel elmondhatjuk, mert oly lelkiismeretesen, oly fáradhatlan buzgalommal s igazi eruditusi szakértelemmel oldotta meg a maga elé tűzött feladatot, mely — hazai irodalmunkban — ritkítja párját.

Összehasonlító tanulmányozásnak, oly értelemben mint azt főntebb jeleztük, itt sem helye sem ideje. Csak arról adhatunk számot, minő benyomást tesz a „Szálló igék“ gyűjteménye egy elfogulatlan szemlélőre. Leplezetlenül kimondjuk — habár sérteni találjuk is olvasóink egynémelyikének chauvinistikus érzelmeit — hogy épen nincs mivel dicsekednünk sem mennyiségüket, sem főleg minőségüket illetőleg. Különösen a külről származó, antik és modern sentenciákra nézve, arra a következtetésre jutunk, hogy főleg két társadalmi osztály működött azoknak megteremtésében, illetve adoptálásokban közre, t. i. az újságírók (ezeké az oroszlanrész a hazai eredetű szálló igék gyártásában is) és a papok. Az elsőkhöz sorolhatjuk még a parlamenti szónokokat s némi részben a színészeket, az utóbbiakhoz, még másodsorban a bírói s ügyvédi kart, vagyis általánosságban a latinos oktatásban részesült, humaniorákat végzett osztályt. A nemzet többi

osztályai, névszerint az orvosok (a mi elég feltűnő), az iparosok, a kereskedők, a technikusok, a tanítók, a gazdák és földművelők osztályai és — last non least — a lakosság fele, vagyis a nők körében divatos s onnan eredő szálló igék alig vannak e gyűjteményben. Ez az anomalia — mert annak kell neveznünk — magyarázatra szorul. Mert hogy a nép tulajdonképeni zöme, mely a nyelvet alkotta és fejleszti — a civilisatio előhaladottabb stadiumában a jeles írókkal egyetemben — a szálló igék termelésében oly alanti szerepre legyen kárhóztatva, azt bajos elhinni. Igaz, hogy a már végleg népkincsé lett, úgyszólván kijegecedett igéket, t. i. a közmondásokat, a tulajdonképeni nép-philosófiát meg kizárólag a nép tömegének köszönhetjük. De még így is egy sajnálatos hézagot kell constataálnunk, melynek magyarázatát abban véljük megtalálni, hogy főleg az úgynevezett latinosok lebegtek szerző szemei előtt munkája készítése közben s azoknak is szánta azt kizárólag.

In specie a latin citatumok tekintetében feltűnő, hogy aránylag több helyt foglalnak az úgynevezett catói versek, azaz teljesen értéktelen s főleg izléstelen, pedáns szellem szüleményei, mint az igazi classikusok remek mondásai. S a mi megvan is ezekből, azt a gyanút kelti, hogy inkább prosodiai s syntactikai példák révén ragadtak meg, mintsem a remekírók műveinek eredetiben való olvasása s élvezése útján.

De ha a szerző álláspontjára helyezkedünk is, kétfajta hiányt vagyunk kénytelenek constataálni. Az egyik az, hogy a modern nyugati nyelvek, az angol, a francia, az olasz és spanyol feltűnő csekély contingenssel szerepelnek. Ennek bizonyára nem szerző az oka, mert szívesen elhiszszük, hogy ő az előadotaknál sokkal többet ismer, hanem közönségünk, mely az illető nyelveket s irodalmakat alaposan ignorálja. S ez alapján nem is nagy baj, mert minden nép a saját fundusából kell hogy merítse szálló igéit. A baj épen ott van, hogy a mi közönségünk igenis idegen forrásból merít, még pedig kizárólag *németből*. Azaz hogy a német eredetű mondásokra vonatkozólag épen az ellenkezője áll annak, a mit a nyugati nyelvűekre nézve mondtunk: azaz sokkal, de sokkal több forog közzsájon és írásban, mint a mennyit szerző — különben helyes indító okból — felsorolni jónak lát. Ha figyelemmel kísérjük műveltebb középosztályunk conversatióját, úgy találjuk, hogy — nemcsak Buda-

pesten, hanem a legmagyarabb vidékeken is — csakúgy hemzsegnek úgy a német fordulatok, mint a szó szoros értelmében vett szálló igék: az úgynevezett német brocken-ek (ők teremtték a fogalommal a szót is) alakjában.

A másik feltűnő körülmény az, hogy hazai költőktől eredő citatumok is aránylag csekély számmal szerepelnek a műben. A mi nyilván azt árulja el, hogy műveik nem igen hatoltak be mélyebben a nép zömének gondolkodás- és kifejezőmódjába, s hogy az irodalomtörténészek ama stereotyp kitétele, hogy ez s ama költőnk vagy írónk országszerte mély hatást keltett, nem egyéb kongó frázisnál. Mert ha igazán megvan e hatás, annak még is kell látszania a belőlük vett idézetekben s köztulajdonná vált igékben. Igaz, hogy az effélék termelésében még egy fontos tényező játszik közre, oly tényező, melyet mi, mint aféle „stréber“ nemzet, untalan szem elől tévesztünk ama lázas törekvésünkben, hogy a százados mulasztásokat hirtelen — legalább s főleg szemre — helyre pótoljuk, s ez: *az idő*. Az olasz, franczia, angol s még inkább az ókori görög és latin költők sok századon át forogtak közkézen, számos generatio merített belőlük okulást, vigaszt s lelkesedést s így a nép- és nyelvgeniusnak elegendő ideje volt kiszemelni s assimilálni a legszebb, fülbemászó s egyébként kiváló gondolat- s érzelmekeltő passzusokat. Hazai szépirodalmunk, legalább az, melyet a nép zöme is külön tanulmány nélkül élvezhet, újabb keletű, s azt sem olvassák oly általánosan, mint kellene, még azok sem, kik főszerepet visznek a szálló igék termelésében, t. i. a hirlapírók. Köztudomású dolog, hogy ők is, már provenientájuknál fogva, sokkal jobban ismerik Schillert, Lessinget, Heinet s egyéb túlmagasztalt német poetát, mint a hazaikat s a közönség beteges ujság- és sensatió-hajhászatát is jobb szeretik silány franczia, német s muszka „fércz“ munkákkal tartani. Úgy hogy bátran lehet állíthatni, mikép a mi közönségünk jobban ismeri Ohnet, Tolsztojt, Flammarion, Zola, Ibsen stb. ephemer értékű munkáit, mint ez írók saját közönsége, de minden esetre jobban, mint akár a hazai, akár a kipróbált s elismert értékű idegen, úgynevezett classikus szerzőket. Hát még mit szóljunk arról az ijesztő, kimeríthetetlen bőséggel áradozó „cultur“ özönről, mely eredetiben özönlik be hozzánk, Marlitt, Spielhagen stb. stb. regények vagy folyóiratok alakjában. Nem is lehet csodálkozni rajta, hogy közönségünk, mely

csupa német vagy németből magyarra (s minő silány magyarsággal!) fordított hírlapokat élvez, csak nagyon csekély mértékben érzi szükségét a hazai eredetű közhelyeknek, s ilyeneket sem nem alkot, sem szájról szájra adva nem terjeszt. Et voilà pourquoi votre fille est muette, mondhatnók Molière-rel. S ez úgy lesz mindaddig, míg hírlapjaink, szép- és tudományos irodalmunk, legnagyobb részében német kaptára ütve, német „szellem“-et terjeszt közöttünk. Legnagyobb részök ez anomáliában a nálunk, még pedig nem Nagy-Szebenben vagy Lőcsén, hanem fő- és székvárosunkban germán nyelven megjelenő újságoknak van. Ennek a csudabogárnak az analogiáját meg éppen csak az annyira lenézett és ócsárolt Keleten, Stambulban és Kairóban találjuk, mert csak ott jelennek meg idegen nyelvű lapok. (Belgrád, Cettinje, Athen, Kopenhága, Lissabon a más kisebb városok rég túl vannak ezen a kezdetleges stadiumon.) Igaz, hogy e lapok idegennyelvűségöket, a tőlök megszokott oraculum nagyképűséggel azzal indokolják, hogy a „művelt“ külföld belölök merit informatiókat a hazai viszonyokról. Mintha bizony a mi dolgunk volna a külföldi lapgyártóknak informatiókkal szolgálni s az ő érdekekben német organumokkal infestálni az országot! Majd gondoskodnak azok, úgy a mint más országokban teszik, levelezők s kiküldött tudósítók révén, informatiókról. Ne csudálkozzunk azután azon, hogy a művelt nyugaton valami német coloniának tartanak bennünket. mikor mindig a Pester Lloyd s egyéb német folyóiratok révén vesznek rólunk tudomást, legalább másod kézből.

De immár messze tértünk recenzióink tárgyától s ideje, hogy tüzetesebben foglalkozzunk vele. A munka fő érdemét mindenekfölött abban találjuk, hogy az idegen s kivált a latin nyelvből vett szálló igéket híven és pontosan lefordítja, a mi magában véve is elég jelentékeny munka. Ezzel hathatósan hozzájárult a szerző ahhoz a dicséretre érdemes vulgarisatori munkához, hogy a humaniorás műveltségben részesült (latin forrásból meritő) tanult osztályok külön nyelvét és kifejezőmódját érthetővé teszi a nem iskolázott s különösen a nő-közönség előtt. Ezzel annak is útját egyengeti, hogy az ilyen citatumok majdan egykor magyar fordításban emlegettessenek, mint a hogy a művelt nyugaton jó részök már régen vulgaris nyelven forog. Hihetőleg eltűnik majd idővel az az előítélet is, mely a régi irodalom utánozhatatlan remekműveit, pl. az Odysseát, az Aeneist,

a Pharsalát, Aeschylos, Aristophanes és Plautus drámáit úgy tekinti, mint valami pedánsoknak való, grapsa és élvezhetetlen termékeket, s a „classicismust“ — melyet mélyen ignorál — fitymálva, annál inkább kap az oktalan napi kritika által magasztalt „romantikusk“-on, kiknek művei úton-útfélen kínálkoznak, a jó ízlés s a helyes gondolkodás nagy kárára.

Másik érdeme az a lelkiismeretes gond és fáradhatatlan buzgalom, melylyel szerző a hazai eredetű igéket nyomozza s eredetöket minutiosus aprólékosággal kutatja. Bár, mint előszavából látjuk, tekintélyes lajstroma a munkatársaknak támogatta őt e fárasztó, jobban mondva lélekölő munkában, melylyel az utánjárás, a levelezés, a poros könyvtári polczokon s többé-kevésbbé közlékeny hagyomány-örzők körében való kutatás jár, — az ő személyes munkarésze még így is rengeteg nagy s minden dicséreten felül áll. Szinte sajnálnunk kell, hogy azt a bámulatot türelmet, kitartást s aprólékos gondot, mely szerző eljárását jellemzi, sokszor — mi türés-tagadás — méltatlan dolgokra, mondjuk ki: haszontalanságokra fecserli, a szó szoros értelmében olaját és fáradságát elveszíti. Így a többek között talány előttünk, micsoda jelentősége vagy érdeke van egynémely, különben nagy gonddal kidolgozott czikkelyeknek, s mi czélt akart elérni szerző kutatásukkal: ilyenek az *Abcúg* (120. lap). az *Átkos közös ügy* s egyéb parlamenti ízetlen szószátyárságok, vagy a kártyaspillerek nyelvéből vett szaftos mondások.

Kifogásolhatnók még, hogy szerző az idegen forrásokat. t. i. a német, francia stb. hasonló irányú munkákat túlságosan komolyan veszi, s oly dolgokban is követi, a hol nem kellene. Tudnivaló ugyanis, hogy a reactionarius, maradi és gyűlölködő szellem, máshol nem mervén nyilván felütni fejét, az ilyen másod- s harmadrangú eruditiós munkákban húzódik meg diadalmaisan. Ilyen fajta gyűlöletes magyarázatot ad a Voltaire-féle *Écrasez l'infame* inkább dévajkodó mint komoly szólamnak, a melyet azonfelül nálunk alig néhányan ismernek. Míg tehát egyfelől kár volt átvenni, másfelől meg interpretatiója hamis, a mit csak annak tulajdoníthatunk, hogy szerző jóhiszeműségét forrása ezúttal félrevezette. A ki csak némileg is ismeri a XVIII. század küzdelmeit s azt a szerepet, melyet Voltaire abban mint a tolerancia, a lélekismereti és gondolatszabadság elismert bajnoka vitt, még pedig élete kockázatásával s ezernyi üldöztetések

és veszélyek közepette (élte java részét számkivetésben Angliában és a Svájcban töltötte), az nem fog csodálkozni azon, hogy mintegy protestatióképen az akkori parlamentek bösz és otromba fanatismusa s az egyház vérengző intolerantiája ellen ezt az ártatlan ötletet tollára vette. Voltak az akkori „philosophusok“ között még ennél sokkal erősebb mondókák is forgalomban, a nélkül, hogy azokkal a légynek is ártottak volna, nem úgy mint ellenfeleik, kik a világi s egyházi hatalom minden segédeszközeivel rendelkezvén, brutális kegyetlenséggel iparkodtak a „Lutherani comburantur“-féle elveket alkalmazni. A „Ferneyi patriarchá“-nak — ki egyúttal nagy költő s jeles historikus is volt — tolla alatt, barátjaival való levelezésében használva, „igének“ egészen más jelentősége van, mint a minőt szerző, egészen komolyan lefordítva, belemagyaráz. Szerző saját reputációja érdekében óhajtottuk volna, hogy Voltaire ezer számra menő csipős és találó bonmotjai s calembourgjai közül mást választott legyen, mint az idézettel, melylyel legfőlebb a „hecczkáplánok“-nak s egyéb gyűlölködésből tengődő existenciáknak tett szolgálatot.

Egy másik czikkecskéjében. a *Moral insanity*-ben, meg a német forrás strict követésével gyanúsítanánk a szerzőt, már csak azért, mert a felhordott adatokból épen nem tudjuk meg, mi a moral insanity. Ez pedig német alaposágra vall.

Ugyancsak bátran elmaradhatott volna a *Hangfestés* cikkelyben (191. l.) a Virgil és Vörösmarty között vont párhuzam. Az ilyen gyermekes 1800 évi időközi összehasonlítás semmit sem bizonyít, ha csak nem a költő mondását: *donec mai si va a ficcare sa vanità.*

A felsorolt nehány másodrendű hiánytól eltekintve, szívesen elismerjük, hogy szerző derék munkát végzett s művével jó szolgálatot tett a hazai irodalomnak. Nyelve — mint egy olyan elismert jó hírű elbeszélőtől s kitűnő stílistától nem is várhatunk máskép — jóízű, magyaros, előadása folyékony s élvezetes. Ha jól tudjuk, ez első kísérlete a tulajdonképeni eruditió terén. Vele egyszerre tisztos helyet biztosított magának a hazai, úgy is gyér vulgarisáló irodalom terén. Óhajtjuk, hogy minél gyakrabban találkozzunk még nevével e téren, melyen sokkal nagyobb sikerre van kilátása, mint a czéhbeli philologusok unalmas fejtegetéseinek, melyeknek úgy látszik — habár nyíltan be nem vallott — céljok inkább az, hogy a nagy közönséget elriaszssa a szöfejtés és nyelvkuatás kérdéseitől. A könyv kiállítása kifogástalan.

Bellerszegi.

* * *

A „*Revue philosophique*“ ez évi januári 1. száma *Soury* fejtegetéseivel kezdődik: „La vision mentale“. Ebben a látás élet-tanát nyomozza azon újabb fölfedezések nyomán, melyek Waigert, Perl, Golgi, Ramon y Cajal, Ehrlich és Nissl nevével állnak kapcsolatban az agyállomány ingerlékenységére, a gerinczagy tengelye metszetének újabb színezési methodusára vonatkozólag, megannyi tények, melyek lényegesen megváltoztatták a tudomány arczatát s egy új igazságnak törtek utat, mely az agy functionalis localizálására fekteti a psychológiát s annak functionalis homogeneitása helyébe a heterogeneitást állítja.

Az idegsejtek és idegrostok anatomiai összefüggésének ismerete, de különösen az idegcsomók végződéseie és kezdeteie; a myelencephal különböző gócaiban, a gerinczagy functiói helyes megismerésének első föltétele, s minden újabb haladás e téren azon új színezési és fém-impregnálási eljárásoknak köszönhető, melyek az idegstructuráknak eddig egészen ismeretlen új világát tárták föl.

Ezek előrebocsátása mellett végig megy *Soury* a látás physiologiai természete és anatomiai föltételei problémája tárgyában megkísérlett újabb megoldásokon, a milyen *Munk* műve: „*Seh-sphaere und Augenbewegungen*“, *Monakow* munkája, melyben a híres zürichi anatomus oly lényegesen módosította a látási góczokról szóló classikus theoriáját. *Henschen* upsalai belgyógyászati tanár vizsgálatai, kinek a látási góczról szóló elmélete feltűnést keltett, *Wilbrand* nézetei a látásbeli észrevétel és fogalomalkotás dualitásáról, *Sachs* monographiája a nagy-agyról, *Violet*-é a látás agycentrumairól, *Dezserin* tanulmányai stb.

Majd megállapítja *Soury* a látás idegkészülékének szerkezetét, mely a reczehártyában kezdődik s a nagy-agy hemisphaerájában végződik. A látási rostok ezen hosszú és többször megszakított útjában a vezetékek iránya kettős — úgymond — és megfordított; párhuzamosan halad a reczehártyától a nagy-agyra és onnan a reczehártyára. A centripetalis út már rég ismeretes, most *Soury* a centrifugalis menet természetét ismerteti tüzete-sebben. Utal arra, hogy *Munk Hermann* is egészen új kísérletek alapján megállapította, hogy a látási sphaerától centrifugalis irányú rostok kell hogy vezessenek a szemmozdulatok centrumaiba; nemkülönb, hogy *Ferrier Dávid* is már megjelölt bizonyos centrumokat, melyeknek ingerlése szemmozdulatokat idéz elő.

Hasonló eredményeket Luciani és Tamburini a kutya külső agytekervényének villamosításával értek el.

Kimutatja azt is *Soury*, hogy agy nélkül látnak és pedig tudatosan látnak. A Batracidáknál például a közép-agy még oly funkciót is teljesít, melyeknek organuma az emlősöknél a mellső-agy. Így a két agy-hemisphaera eltávolítása után is a Batracidák tudatosan látnak, látásbeli tapasztalataikat és emlékeiket értékesítik, látásbeli észrevételeikhez alkalmazott mozdulatokat hajtják végre stb. A békánál a mellső-agy még durványos állapotban van, ellenben a közép-agy aránylag igen kifejlődött és igen bonyolult szerkezettel bír, a mi jele a funkciók fontosságának. Következésképp nincs semmi meglepő benne, ha a békánál a látási központ úgyszólván nem oly előrehelyezett, mint az emlősöknél, melyeknek agya sokkal fejlettebb. Így jutunk azon gondolathoz, hogy a gerinceseknél a látásbeli centrum mindinkább előrehelyezettebb, mindjobban közeledik az agy mellső tájékához, míg végre az emlősöknél a mellső-agy részét képezi.

Szól még *Soury* a gerincesek harmadik szeméről, a pinealis szemről, mely a prae-tertiär korszakban a gerinceseknél valódi szem jelentőségével bírt, s szerkezetét ma is felismerik a természet tudósok a hüllőknél és csúszó-mászóknál.

1882-ben *Rabl-Rückhard* figyelmeztetett, hogy a kígyóknál teljesen kifejlett állapotban a halántéksont helyén egy kerek lyuk van. Leydig is fölismeri a gyíkoknál ugyanazon helyen egy szervet, melyet ő érzékszervnek gyanított s a hatodik érzék organumának nevezett. *Rabl-Rückhard* aztán emlékeztetve arra, hogy a lias-kori fossil *Emaliosaurusok*, az *Ichthyosaurus* és *Plesiosaurus* koponyahajlásában egy hasonló lyuk van, arra következtetett, hogy talán a pinealis organum nem annyira a látás organuma, mint inkább egy hőérzéklési szerv, mely arra szolgált, hogy ezen folyópartokon és a tenger homokjában heverésző őslényeket megóvja a napsugarak túlságos heve ellen.

A kiváló érdekű tanulmányt, melynek e számban csak első részét veszszük, folytatólag is ismertetni fogjuk.

Kevesebb újat találunk *Dauriac* essay-jében, mely a zenész pszichológiájával foglalkozik — „Essai sur la psychologie du musicien“ — s azt vitatja, hogy a zenei értelem különbözik a zenei fültől, illetőleg zenei hallástól.

A következő tanulmány *Schinz*-é az erkölcsiség és deter-

minismusról. („Morale et determinisme“.) Azt az újabban mind több tért foglaló nézetet czáfolgatja, mely a determinismus és fatalismus közötti különbség ürügyére támaszkodva, elismeri ugyan, hogy semmi cselekedet sem történhetik ok nélkül, s ez állapítja meg a determinismust; azonban a szabadság mégsem teljesen összeférhetlen e felfogással. Annyira jutott már ez az áramlat, hogy p. o. Renouvier fennen hirdeti, hogy erkölcstudomány tökéletesen lehetséges szabadság nélkül is. Schinz szerint mindez csak a szavakkal való játszás, a determinismus nem tűr semmi csorbítást alap gondolatában, mely az okok és eredmények szigorú láncolatában áll, a szabadság közbejötté nélkül s a fatalismus és a determinismus közti különbséget csak a determinatio módja határozza meg.

Kant és tanítványai megelégedtek azzal, hogy a tudomány követelte determinismus és az emberben el nem tagadható erkölcsi kötelem érzése egymással való megférhetését kimutatták; emezt a gyakorlati ész, amazt az elméleti értelem körébe utalva. Azt állítani, hogy e két létkör fennállhat egymás mellett, a nélkül, hogy egyik a másikat befolyásolná, annyi volna, mint a tények ellen harcolni.

Schinz előtt az erkölcsi kötelem nem egyéb, mint a determinismus egyik nyilvánulati formája. Ő a Kant-féle tiszta szintetikus észből veszi kiinduló pontját, melynek a bölcselkedésbe való bevitelét a neo-criticismus joggal tudja be Kant nagy érdeméül. Csak az a baj szerinte, hogy Kant nem maradt meg a szintetikus ész által kivívott talajon, s az elemző ítéleteket a szintetikus ítéletek mellé állítván, nem rendelte alá amazokat ennek, melyet már amazok postulálnak. Hogyan nem ötlött föl eddig a kanti philosophiának e nagy hézaga? Oka, úgy látszik, a metaphysikai speculációnak az az iránya, melyet a philosophia Kant után vett s mely homályban hagyta annak a jövő criticismusára nézve igazán gyümölcsöző, empirikus részét.

Két elemet tartalmaz — mondja Schinz — az erkölcsi kötelem: az egyik változó, formalis, a tulajdonképeni kötelem; a másik változhatlan, materialis, az erkölcsi törvény. Ezen erkölcsi törvény tartalmát keresve, kiemeli, hogy annak tartalma, a jó eszméje, nemcsak időről időre, helyről helyre, de egyénről egyénre változott. Mi a mértéke már most — kérdezi Schinz — ítéletünknek? Mivel mi ítélünk, tehát bennünk kell keresni ennek criteriumát.

Eddig három eltérő felelet áll e pontra nézve előttünk.

1. Kanté, azaz a velünk született erkölcsi törvény. A megítélendő tényeket ezen erkölcsi törvénnyel vetjük össze. De ha így volna, akkor csak egy és egyforma ítélet volna lehetséges minden embernél, a mit pedig a mult története s a jelen tapasztalata határozottan meghazudtol.

2. A második, rokon az előbbivel, a Hutchison, Shaftesbury, Hume, Herbart, Lotze erkölcsi érzése, mely elé viszi az ember a megítélendő tényeket. De hogy az erkölcsi érzés miért helyesel vagy nem helyesel, azt — fűzi tovább okoskodását Schinz — nem tudjuk.

3. Harmadik a megismerés egy módja, az értelem, melynek száműzését az erkölcsi élet köréből Schinz indokolatlannak tartja. Mert hisz az akarat nem különbözik minőségileg az értelemtől, attól nem független, önmagában álló ok, hanem az értelem folyománya. Lehetetlen akarni valamit, a mi nem érdekel, s érdeklődni valami iránt, a mi közönyös előttünk. Azt mondani, hogy két belső indok előtt állunk, mely közül mindkettőt egyként választhatjuk, ez a közömbösség szabadsága; mivel pedig semmit sem választunk ok nélkül, a választás meg sem történhetik, a cselekvés előre meg van hiúsítva. Azt mondani pedig, hogy az akarat az értelem ellenére szánhatja el magát, ép oly tarthatatlan, mert vagy az értelem dönt s akkor ellenmondásban van önmagával, vagy pedig az értelem mellett egy más erőt kell föltételezni, mely az értelemmel együtt tervez és dönt. De ez annyi, mint széttörni az emberi természet egységét. Minden emberi cselekvés csak ott kezdődik, ha azt magunk elé képzeljük és értékét mérlegeljük, tehát utolsó sorban mindig az értelem dönt, s így a választás nem szabad. Adva lévén az ismeretnek, az értelemnek bizonyos foka, az értelem nem dönthet kétfélekép, s az értelem és az ész ugyanazon dolgot jelölő két kifejezés lévén, ebből az abszolút erkölcsi determinismus vagy intellectualismus következik.

Megjegyzí még Schinz, hogy ha két vagy több cselekvési ok áll előttünk, ezek közül a döntésnél csak az jön számba, mely értelmünk előtt jelentkezik. Hibás tehát Kantnak azon tétele, hogy: „Eine unvorsehliche Uebertretung (des moralischen Gesetzes) die gleichwohl zugerechnet werden kann, heisst blosse Verschuldung (culpa)“. (Einleitung z. Metaphysik d. Sitten IV.)

Épen úgy figyelmeztet arra is, hogy ha több cselekvési ok jelentkezik előttünk, azok nem mindig jelentkeznek egyforma módon. Ugyanazon motivumokat tisztán külsőleg (emlékezetből, hallásból, szokásból) lehet ismerni, vagy pedig önmagukban, lényegiségükben.

Csak természetesnek találhatjuk ezek után, ha Schinz conclusiói oda mennek ki, hogy senkinek sem lehet értelmiségénél magasabb rendű erkölcsi érzése és továbbá, hogy minden tévedése az erkölcsi érzésnek megfelel mindig az értelem tévedésének is.

* * *

A „*Journal des Economistes*“, mely Molinari szerkesztésében Párisban havonként jelen meg, február 15-iki számában első helyen *Frédéric Passy*-nak a „Société française pour l'arbitrage entre nations“ 1895. január 14-iki ülésén Európa jövőjéről („L'avenir de l'Europe“) tartott felolvasását hozza. Célja a tanulmánynak kimutatni, hogy Európa vagy békében fog élni, vagy nem fog élni, illetőleg nem maradhat a polgárosultság élén, átveszi tőle ezt a szerepet az oceánontúli világrész.

Emlékeztet a cikkk, hogy e században csak a világ úgynevezett civilisált részében a háború körülbelül 10—12 milliónyi emberi életnek vetett véget, s mint Henry Richard kiszámította, 1870-ben az angol alsóházban, csupán Anglia állandó békeidőben — 1815-től 1870-ig — fegyverkezésekre 65 milliárdot költött; egész Európa pedig e század folyamán az összes európai nemzetek tőkájének legalább is felét fordította a háború céljaira, maga Franciaország mintegy 200 milliárdot.

A fegyveres békét az európai évi budgetek ma is 5 milliárddal fizetik meg, nem számítva ide a félbenhagyott munkát, a családok inségét, az ipar hátramaradását, a vidék elnéptelenedését, a mi legalább is megkétszerezi ez összeget.

Tehát a fegyveres béke Európa összes államai bevételeinek körülbelül harmadát emészti fel, míg egy másik hármadrész az adósságok kamatai fizetésébe megy fel. Mert bármit mondjanak is — jegyzi meg közbe Passy — minden kölcsön, a helyett, hogy az adóktól megmentene, okvetlenül egy örök adót eredményez e kölcsön kamatai fedezésére. Jól mondta Bastiat: a

munka termel, a politika megsemmisít s ezért nincs a munkának jutalma.

Maguk azok, kiknek mesterségök a hadakozás, nem mindig magasztalói a háborúnak. A most elhalt Canrobert tábornagy például 1890-ben ezeket írta a londoni interparlamentaris conferentiához: „Nagy igazuk van, hogy összejönnek a háború megátlására. Én, a mint kötelességem volt, tőlem telhetőleg résztvettem a háborúzásban; de ismerem, rút dolog az; igyekezzenek gátat emelni ellene.“ Ugyanígy nyilatkoztak 1840-ben Soult és Wellington ministerek.

Idézi Passy Türr tábornok szavait is, melyekkel a mult évben Rómában a számára adott banketten mint a béke embere kárhoztatta, hogy 1871 óta az európai kormányok 100 milliárdot költöttek a háborús készülődésekre, a nélkül, hogy egyik is kezdeni merészelt volna.

Rámutatva aztán a vidék fokozatos elhanyagolására, a városok túlságos benépesedésére, arra következtet Passy, hogy a mult háborúja, a jövő háborúinak félelme, Európának egy állandó táborra való átalakulása nem csupán azt eredményezi, hogy az embereket a esatateren vagy a kórházakban hagyja veszni, de megakadályozza születésöket, csökkenti a világ népességét s talán megdöbbsentő arányokban fejleszti ki azt a roppant aránytalanságot a halálozás és a születések közt, mely pár év óta már félelmes módon kísért különösen Franciaországban.

1889 óta interparlamentaris egylet létesült Európában, mely minden évben egyesíti az összes európai parlamentek tagjait. Legutóbb Hágában gyöltek össze, hogy lássák, mit tehetnek. E congressuson a dán csoport indítványba hozta, hogy óhajtandó lenne, ha az interparlamentaris egyesület tagjai illető parlamentjeikben fölszólítanak kormányaikat, hogy delegáltakat küldjenek egy diplomatiai vagy féldiplomatiai jellegű conferentiára, mely vizsgálat tárgyává tegye, hogy mely nemzetek s mely területek volnának alkalmasok arra, hogy neutralisáltassanak önmaguk és a többi államok érdekében.

Ezen terv meleg pártolásával végzi Passy is lendületes felolvasását.

Maga a folyóirat ismert nevű szerkesztője, Molinari, a történelem gazdaságtana („L'économie de l'histoire“) nem egészen praecisnek tetsző czíme alatt közöl eszmékben gazdag fej-

tegetéseket. A czéhrendszert és rabszolgaságot veszi témájául, s azokat a kor gazdasági természetéből és helyzetéből magyarázza ki. Mert hiszen, a mi a régi helyzetet különösen jellemzi, az a piaczkorlátoltsága volt. A nagyobb területeken jelentkező teljes biztonsághány, a közlekedés természete, nehézsége, a szállítási eszközök tökélytelensége következtében, minden foglalkozási ág, minden ipar, minden mesterség csekély kivétellel arra volt korlátolva, hogy csak egy csekély számú helyi piaczkorlátoltság szükségleteit lássa el. Ez pedig csak kevés számú vállalatnak nyújthatott megfelelő jutalmat, a mely alkalmas lett volna arra, hogy a tökélyt magához vonzza s a vállalkozókat és munkásokat fenntartsa. Mihelyt e szám meg lett haladva, ebből a termelőkre végzetes túlermelés származott, mely a fogyasztókat is károsan érintette. Egyedüli mód a káros visszahatások elkerülésére az volt, ha egy egyesületet, syndikátust alakítottak minden helybeli kereskedési, ipar- és foglalkozási ág vállalkozói, ha a vállalkozások számát a piaczkorlátoltság szükségletei arányában korlátozták és ha különösen megakadályozták e piaczkorlátoltság elözlését bel- és külföldi versenytársak által.

Természetesen a fogyasztás és ermelés egyensúlya, azon az áron, mely szükséges volt ahhoz, hogy a ermelés tényezőit összeraktsa, nem volt elérhető, mint a hogy a korlátlan versenyű piaczkor elérhető a verseny természeteszerű szabályzó ereje segítségével, szükséges volt tehát azt egy mesterséges organismussal helyettesíteni, mely oly módon szabályozza a termények vagy szolgálatok kínálatát, hogy elejét vegye annak, hogy a piackor ár a szükséges áron alul essék, vagy az igazságos áron felül emelkedjék. Ez organismusnak egyik részét maguk a ermelők képezték, a kiknek érdekében állott az egyensúly megszakadását meggátolni úgy a ermelő, mint a fogyasztó hátrányára, mert az ár túlszigazása csökkentvén a fogyasztást, a ermelést is csökkenthette volna. Ennélfogva a ermelők kénytelenek voltak magukat bizonyos szokáshoz tartani.

Voltak azonban oly ermelési ágak, melyeknél a szokás nem volt elég az árak szabályozására, s a melyeknél a ermelők sem irányozhatták a ermelést és kínálatot. Ilyenek voltak az élelmiszerek. Ezeknek árát az aratási viszonyok szabták meg, s így nem lehettek alávetve a szokás és a maximum törvényei mesterséges befolyásának. A szokás és törvény hiába lépett közbe,

hogy lenyomja a gabonaárakat rossz években, a természet törvénye diadalmaskodott, daczára minden néplázadásnak és törvényes büntetésnek s az árakat a kínálatot meghaladó kereslethez viszonyította, mindaddig, míg csak az éhség a kereslet arányát le nem szállította.

Ezekből a viszonyokból folyt az is, hogy az ipari és kereskedelmi céhek a termelés minden tényezőjét kezeikben egyesítvén s számuk a piacz kiterjedéséhez lévén szabva, a régi időkben a termelés alsóbbrendű munkálataival foglalatосkodók száma, főleg mivel a gépi munkát is az emberi erő helyettesítette, rendkívül nagy kellett hogy legyen azokhoz viszonyítva, kik az ipari és kereskedelmi vállalkozások vezetésével foglalkoztak. Ezek életük fentartását nem biztosíthatták máskép, mint munkájok kicserélésével, a termelés eredményei egy részével szemben. Űgyde ez eredmények csak hosszabb-rövidebb idő múlva voltak megszerezhetőek. A gabonát előbb el kellett vetni, learatni, meg kellett várni, míg a hajó az árúrakományt elszállítja, a vevő kifizeti, míg a mezei munkás szolgálata megjutalmazásához juthatott. Űgyde addig is élnie kellett. Ha a mezei munkás nem kapott előleget, úgy nem vehetett volna részt a termelés munkájában, csakis azon föltétellel, hogy a termelésben való részét anticipálja és biztosítja magának bér alakjában. És milyen lett volna ez esetben a mezei munkások helyzete? A kiváltságos földbirtokosokkal és ipari vállalkozókkal találván szemben magukat, ezek előtt kevésbé volt sürgős munkájok megvétele, mint ő előttük munkájok eladása, s így a szükségkép korlátolt piaczon amazok diktálhatták a föltételeket, úgy hogy a munkabér mielőbb a munkás élete és testi ereje fentartására szükséges minimumon is jóval alább szállt volna.

Helyesen következtet mindezek után a szerző arra, hogy nem volt a gazdasági termelés lehetővé tételének más módja, mint a földművelő osztályt a gyámság egy neme alá helyezni. Így a tulajdonosnak érdekében állt rabszolgái termelő erejét egyrészt fejleszteni és ápolni, másfelől szaporodásukat a foglalkozás igényeihez mértén szabályozni. Ezzel meg volt adva a népesedés és az életfentartás közötti egyensúly abban az osztályban, mely a legszámosabb s egyszersmind legképtelenebb volt szaporodási hajlamának féket vetni.

A rabszolgaság tehát — mondja Molinari — kezdetleges

ugyan, de egyedüli lehető formája volt a gyámsági viszonynak az akkori társadalom ipari és másnemű életviszonyai közt. Hogy tényleg meg is felelt a szükségnek s egyforma előnnyel járt a rabszolgára és a földesúrra nézve, azt mutatja, hogy legtöbb esetben önkéntes volt. Ritkák voltak a rabszolgalázadások, sokkal ritkábbak, mint később a gyámság és szolgaság kötelékei alól felszabadult osztályoké.

Tanulmánya további során a háború jelenségének okát kutatva a gazdasági élet történetében, a következőket írja Molinari: Az emberi nem termelőképessége megengedi, hogy szaporítsa életfentartási eszközeit. Viszont szaporodása szabályozásának képessége azt teszi lehetővé, hogy népesedését arányosítsa életfentartási eszközei mértékéhez. E kettős képessége fokozatos kifejtése segítségével Molinari nem tartja kizártnak, sőt valószínűnek véli, hogy az emberi-nem oly helyzetbe juthat, a hol az élet versenye a háború pusztító formájában megszűnik szükségesnek és elkerülhetlenné lenni.

Nem úgy azonban a civilisatio fejlődése útján levő nemzetek közt, a hol a háború megőrzi még hasznos és elkerülhetlen jellegét. A különböző társadalmak harcziás és uralkodó osztályai közt a háborút szükségessé tette az életfentartási eszközök, a piacz kiterjesztésének természetes és parancsoló szüksége.

Sőt ez esetben a háború nemcsak az uralkodó és harcziás osztályoknak volt hasznára, de az egész emberi-nemnek is. Igaz, hogy sok erőpazarlásnak s a gazdasági javak jelentékeny pusztításának volt forrása, de ezzel szemben állt az erkölcsi és anyagi vívmányok azon hosszú sorozata, melyet maga után vont. A harcziásokat hozzászoktatta azon tulajdonságok megszerzéséhez és megtartásához, melyeket a küzdés kíván; kifejlesztette bennök a veszélyvel való daczolást, a katonai vitézség főelemét, a fáradsalmakkal való megbírkózást, a fegyelemhez megkívántató erkölcsi erőt stb. Hogy volt idő, midőn a háború a társadalmak fennállásának hathatós rugója volt, azt Molinari az ókori és középkori államok példáiból mutatja ki. Mind e társadalmak előrehaladtak a háborús időkből, de visszamaradtak és aláhanyatlottak, mihelyt nem kellett támadásoktól félniök s megszűntek támadók lenni. Ennek magyarázata egyszerű. Ez intézmények nem állhattak fenn máskép, mint egy oly osztály által védve, mely a háború és kormányzat különös képességeit kizárólagosan

magában egyesítette. Ellenben az alsóbb osztályokat épen a rab-szolgaság szigorú fegyelme, a kitartó munka és engedelmesség emelte oda, hogy képezzé tegye a civilisatio munkájában résztvenni.

„Malthus et la statistique“ a czíme *Giuseppe Fiamingo*, a „Rivista di Sociologia“ szerkesztője közleményének, melyből az első részt kapjuk most. Tudjuk, hogy a német „Übervölkerung“ s ennek ellentéte, a francia „depopulation“, a túlnépesség és az elnéptelenedés felett újabban heves viták folytak a tudományos irodalomban, melyek Olaszországban is visszhangot keltettek.

Herbert Spencer élesztette ki a discussiót legjobban azon czikke által, melyet 1852-ben a „Westminster Review“-ben adott közre ily cím alatt: „Theory of population deduced from the general law of animal fertility“, s melyet aztán a „Principles of Biology“-ban részleteiben is kifejtett. De Spencer elmélete még bevégtetlen volt; a francia Levasseurnak kellett azt tovább fejtenie, azzal a tétellel, hogy a népesség természetszerűleg lassabban gyarapszik, mint a gazdagság, miből következik, hogy a „standard of life“ emelkedik. Malthus nem számolt egy elemmel, nem számolhatott a modern ipar azon nagy productiv erejével, mely a tudomány fölfedezéseinek és alkalmazásának köszönhető.

Az így fölvetett problema nem csupán a társadalom gazdaságtanának tárgya; a physiologia és a vegytan is új világot vetettek rá. Lényege körülbelől ez: Úgy az emberek, mint az állatok és növények életében a születendők nagy többsége arra van rendeltetve, hogy elveszzen; csak egy csekély kisebbség győz a létért való küzdelemben. Ezzel szemben a socialismus azt állítja, hogy minden egyesnek győznie kell e küzdelemben és egynek sem szabad elvesznie, mint a hogy Montesquieu kifejezte, ki első formulázta és mindenkinél jobban a socialista problémát: „Az állam minden polgárának fentartása biztosításával, illendő ruházattal és az egészséggel nem ellenkező életmóddal tartozik“. Ez a problema — teszi hozzá Virgilii — az egész lakosság problémáját magában foglalja, de ez már nem ismerhető fel a modern socialistáknál.

Mindezen új problémák a társadalmi haladás egy lényegileg pessimistikus elméletén alapulnak, a mely nem új ugyan, de a melyet utóbbi időkben Gumplowitz hirdetett, s mely, bármikép

vegyük is a dolgot, bizonyos szempontból a socialismusnak szolgál támaszául.

Az emberek közötti egyenlőség elvéből kiindulva, azt állítják, hogy egyik egyén annyit ér, mint a másik; hogy az országok és nemzetek közti különbségek számbeli, de nem tulajdonságbeli különbségek, s előbb Gobineau, majd Gumpłowitz és mások azt kezdték hangoztatni, hogy az emberek száma állandó. A szaporodások és csökkenések egyszerűen a népesség területi helyváltozásából erednek, melyek addig ismeretlen, vagy csak alig ismert embereket ismertetnek meg velünk. Mindannyian azonban egyenlők s a socialisták azt hiszik, hogy lehetséges a társadalmi szervezkedés egy típusát construálni, mely minden országra alkalmazható, ép úgy, mint a XVIII. századbeli francia bölcsészek kutatták a törvényhozás tökéletes típusának megállapítását.

S ha Hegel, Cousin, Carlyle, a lángelme nagy társadalmi erejét hangsúlyozzák, azt a socialismus ép úgy tagadja, mint az értelmiség erejét. Az államok élete szerintök egyedül a tömegtől függ.

Ebből következik, hogy ha egy egyén annyit ér, mint a másik, akkor egy 30 milliónyi lakosságú nemzet kétszer akkora hatalommal rendelkezik, mint egy 15 milliónyi állam.

Európában a különbség a születések és halálozások között évenként 3,200.000. Könnyű ebből megérteni, hogy a fentebbi elmélet szerint a politikai túlsúly azt az államot illeti, mely legtöbb részt vesz a szaporodásban, s mely legcsekélyebb arányban járul hozzá ahhoz a 960.000 egyénhez, a kik évenként Európából kivándorolnak. Oroszország születési fölöslege évenként 1,057.000, Németországa 545.000, Angliáé 447.000, Ausztria-Magyarországa 345.000, Olaszországa 261.000, Franciaországa csak 79.000, Spanyolországé 61.000. Utánuk áll még Schweiz, Holland, Románia stb. Látnivaló, hogy a népesség szaporodása szempontjából az egyes országok közti különbség jelentékeny, s elég csak pár év is, hogy a különbözőség megsemmisítővé váljék. Ugyanis 23 és félnemzedék, azaz körülbelül 770 év után a kedvezményes faj tényleges száma kétszeresévé emelkedik a többieknek. Ez a csekély $\frac{1}{33}$ -nyi különbség elég, hogy az arány 1 : 3-má váljék. Ezeröttszáznegyvennyolcz év múlva pedig 1 : 4-gyé lesz. Az annakelőtte egyenlő két népfajból egyik 80, a másik 20°/_o-át fogja alkotni a népességnek.

Érthető, minő fontossággal bír a sociologusra nézve a Malthus neve alatt ismert gazdaságtani elmélet pontos ismerete, mert habár lényegében módosult is az, azért sok szállal függ össze a darwinizmussal, biológiai vonatkozásaiban, s az evolutio-nizmussal sociológiai részében. Darwin maga volt az első, ki elismerte, hogy a „Fajok eredetéről“ írott műve nem más, mint az általa véletlenül olvasott Malthus-féle tannak a népesedés elveiről, általánosítása.

Malthus tudvalevőleg azt állítja, hogy a népességnek állandó irányzata van a létfentartási eszközök szaporodásával szaporodni, és ha a népesedést semmi akadály nem tartóztatja fel, akkor minden 25 évben megkétszereződik s időről időre geometriai progressióban emelkedik; továbbá, hogy a lakott föld jelenlegi helyzetéből indulva ki, a létfentartási eszközök csakis arithmetikai progressióban szaporodhatnak, s valóban az emberi faj szaporodását a természeti törvény állandó hatása tartja a létfentartási eszközök színvonalán, mely ellensúlyozólag hat a túlságos szaporodásra.

Ebből folyólag tételei a következők:

1. a népességet szükségkép a létfentartási eszközök korlátozzák;

2. a népesség változhatlanul szaporodik, valahol csak a létfentartási eszközök szaporodnak, ha csak hatályos és nyilvánvaló akadályok nem gátolják;

3. e különös akadályok és mindazok, melyek a terjeszkedési erőt fönnakasztva, a népességet a létfentartási eszközök színvonalára kényszerítik reducálódni, mindannyian három főforrásra vezethetők vissza, a *moral restraint*, a bűn és a nyomorra.

Áttér azután Fiamingo e tételek kritikájára. Hibáztatja, hogy Malthus hívei az ő elméletét egész betű szerint vették. Alig vettek figyelembe más fontos elemeket, melyek egy nép születési arányára befolyással lehetnek. Midőn Malthus tanainak abszolút értéket tulajdonítottak, azt képzelték, hogy hatásuk minden országban ugyanaz kell hogy legyen, s mivel az eredmények nem egyeztek, magában a tantételben ingott meg hitök.

Ez álláspont helytelensége eilen irányuló fejtegetéseit még folytatni fogja Fiamingo.

Indokoltnak tartjuk röviden még visszatérni a „*Contemporary Review*“ mult év deczemberi 348. számára is többrendbeli, részint politikai, részint bölcselemi vonatkozású cikkeiért. Ezek közé számítjuk egy exdiplomatának a békéről és a négyes szövetségről írott cikkét, mely Angliának a közép-európai békeszövetséghez való csatlakozása feltételeiről szól (Peace and the Quadruple Alliance); továbbá lord *Hobhouse*-nak egy cikkét, mely (The position of the house of lords) az angol felsőház reformjával foglalkozik. Az angol felsőház ugyanaz a makacs, conservatív testület, mint a mi főrendiházunk; ép oly merev gátlója a reformmozgalmak érvényesülésének, s ezért *Hobhouse* oly irányú reformálását tartja kívánatosnak, hogy kétszeri visszavetés után szűnjék meg a felsőház ellenmondási joga akadályozni az alsóház által elfogadott javaslatok törvényerőre emelkedését. — *Emma Maria Caillard* a jó és rossz ismeretéről (The Knowledge of good and evil), *Seth* tanár pedig az abszoltnak egy új elméletéről (A new theory of the absolute) közöl tanulmányokat.

—n—r.

A FELELŐSSÉG ELVE A MAGYAR ALKOTMÁNYBAN.

— Harmadik közlemény. —

A z o r s z á g g y ű l é s.

A magyar országgyűlés azon öt nemzetgyűléseknek a változott viszonyokhoz alakult folytatása, melyeken az egész nemzetet érdeklő ügyek tárgyalattak, ú. m. a vezért, a nagygyulát, a harkászt és más nemzeti főtisztviselőket választották, a vezér és nemzet tagjai között a jogviszonyokat és az alkotmányt szabályozták, a nemzet és vezér ellen vétők felett ítélték stb.

Már Gejza vezér mellőzte a nagy nemzeti gyűlések összehívását és magához iparkodott ragadni azon állami teljhatalmat, melyet előbb a nemzetgyűléseken gyakoroltak. Szent István pedig akkor, a mikor a törvényhozás főtényezőjévé a királyi tanácsot tette, nem tett egyebet, mint a már kezébe összpontosított hatalom egy részét a nemzet előkelőivel is megosztotta.

Ezen királyi tanács azonban már nem volt azon souverain határozó gyülekezet, mint a milyen a nemzetgyűlés vala, hanem csupán a királynak segéd és tanácsadó testülete, mert az új királyság arra törekedett, hogy az eddig a nemzetgyűlésnél levő souverain hatalmat minél nagyobb mérvben, de mindenesetre legalább formailag magához ragadja.

Istvánnak sikerült a nemzet tagjai előtt oly tekintélyre tenni szert, hogy annak segélyével a pogányság lázadásainak